

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

**ХОТИНЩИНА У ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.:
ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
АСПЕКТИ РОЗВИТКУ**

(до 300 річниці утворення Хотинської нахії)

Матеріали науково-практичної конференції
(м. Хотин, 11 вересня 2015 р.)

Хотин
2015

ЗМІСТ

Редакційна колегія:

Буйновська Є.В., директор ДІАЗ «Хотинська фортеця»

Добржанський О.В., д.і.н., проф. (голова редколегії)

Гльків М.В., к.і.н.

Масан О.М., к.і.н., доц.

Мисько Ю.В., к.і.н., доц.

Михайлина Л.П., д.і.н.

Остафійчук О.В.

Пивоваров С.В., д.і.н.

Сандуляк В.О.

Федорук А.В., к.і.н., доц.

Чучко М.К., д.і.н., проф.

Шаласва І.А.

Яценюк Т.С., к.і.н., доц.

Редколегією збережено авторський стиль викладу. Відповідальність за достовірність наукової інформації та посилань несуть автори.

Хотинщина у XVIII – на поч. XIX ст.: політичні та соціально-економічні аспекти розвитку (до 300 річниці утворення Хотинської нахії) / Матер. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 11 вересня 2015 р.). – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький. 2015. – ___ с.

У збірнику, присвяченому 300 річниці утворення Хотинської нахії, вміщено матеріали науково-практичної конференції з актуальних питань вітчизняної та всесвітньої історії нового часу, археології та нумізматики, пам'яткоохоронної справи та туризму.

Для істориків, краєзнавців, археологів, музейних працівників, учителів історії, викладачів і студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів.

ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ ТА ДОВКОЛИШНІ УКРІПЛЕННЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ	4
ФОРТИФІКАЦІЇ XVIII СТОЛІТТЯ ОКОЛИЦЬ ХОТИНСЬКОГО ЗАМКУ У СВІТЛІ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	18
ОБОРОННІ РЕДУТИ 1769 р. В ОКОЛИЦЯХ ХОТИНА У КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	27
КОМЕНДАНТ ХОТИНА ГЕНЕРАЛ-МАЙОР М.І. ЛІДЕРС	31
ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА У ДІЯЛЬНОСТІ ХОТИНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ УПРАВИ 1913 р.	35
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2015 р.	41
ОБРАЗОТВОРЧИСТЬ ТА ДЕКОР ПІЧНИХ КАХЕЛЬ МЕЖИРІЧЧЯ ВЕРХНЬОГО ПРУТУ ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА	48
ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ІНВЕНТАРИЗАЦІЇ (ОБСТЕЖЕННЯ) ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ ХОТИНЩИНИ У 2014-2015 рр.	54
ПЛОЩА ТУРЕЦЬКОЇ КРИНИЦІ В ЧЕРНІВЦЯХ: ВІХІ ІСТОРІЇ	57
ВИСВІТЛЕННЯ ТЕМИ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВОЄН XVIII ст. В ЕКСПОЗИЦІЇ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	65
АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ З ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У ФОНДАХ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	70
РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст. В ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ ТА ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ ПМР	78
НУМІЗМАТИЧНІ МАТЕРІАЛИ НОВОГО ЧАСУ З с.ОПРИШЕНИ НА БУКОВИНІ	81
ВОЄННО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ БУКОВИНИ ПІД ЧАС ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1620-1621 рр.	88
МУЗЕЙНА СПРАВА НА ХОТИНЩИНІ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК	92
ДЕПОРТАЦІЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ХОТИНЩИНИ У 1941-1942 рр.: ФАКТИ, СПОГАДИ ТА ДОЛЯ ЛЮДЕЙ	98
ЛІТОПИС СВЯТО-ТРОЇЦЬКОЇ ЦЕРКВИ МІСТЕЧКА ЖВАНЦЯ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПОВІТУ	107
СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ РАЙІ	114
СИМВОЛІКА ТУРЕЦЬКОГО ЧАСУ В ХОТИНСЬКІЙ ФОРТЕЦІ	118
СТРАТЕГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ХОТИНЩИНИ В ОБОРОНІ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	124

Віктор САНДУЛЯК
(Хотин)

ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ ТА ДОВКОЛИШНІ УКРІПЛЕННЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

У 1713-1715 рр. у долі Хотинщини сталися кардинальні зміни. Султан Ахмед III вирішив вилучити Хотинську волость з-під юрисдикції молдавського воєводи і включити її територію безпосередньо до складу Османської імперії. Адже Поділля з Кам'янецькою та іншими фортецями за Карловицьким миром 1699 р. були повернуті Речі Посполитій, тому турки змушені були відійти за Дністер (рис. 1). А з огляду на посилення військової активності та могутності Росії, турецьке командування вирішило перетворити Хотинську фортецю на головний стратегічний пункт Османської імперії на північно-східних рубежах [1, с.111].

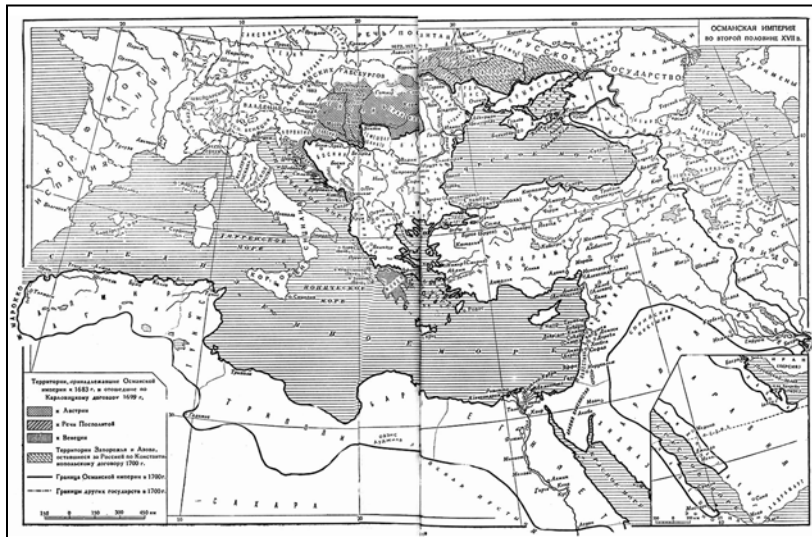

Рис. 1. Карта Османської імперії в другій половині XVII ст.

У 1710 р. між Росією, союзником якої став молдавський господар Димитрій Кантемир та Отаманською Портою розпочалась війна.

Військові дії почалися навесні 1711 р. Російські війська рушили в район Дністра і Пруту, Петро I сам перебував при діючій армії. У липні 1711 р. російська армія, що налічувала близько 40 тисяч вояків, поблизу міста Ясси була оточена турецькою армією, яка нараховувала 120 тисяч вояків та 70 тисяч татар. Війна закінчилася Прутським миром. Цей договір був підписаний 12 липня 1711 р. у військовому таборі на річці Прут. Договір підписали: від російської сторони – П. Шафіров і Б. Шереметєв, від турецької – великий візир Балтаджи Мехмед Паша. Згідно з умовою цього договору фортеця Хотин та її територія була забраною у Богдана і повністю перейшла під владу османів [2, с.13].

Навесні 1713 р. до Хотина прибув головнокомандуючий військом фортеці Аккерман Абді Паша, який тривалий час очолював військову адміністрацію названого міста [2, с.13-14]. Тоді ж до Хотина з території Боснії було переведено дві турецькі дивізії, а з Бендер – липканський (татарський) охоронний полк [1, с.111].

Ім'я Абді Паші згадується в одному з іконографічних джерел, а саме в легенді плану Хотинської фортеці «Plande Chotzien In Podolien Von dem TurcKischen Bascha Abdi Erbanet» [3, С.30] (рис. 2).

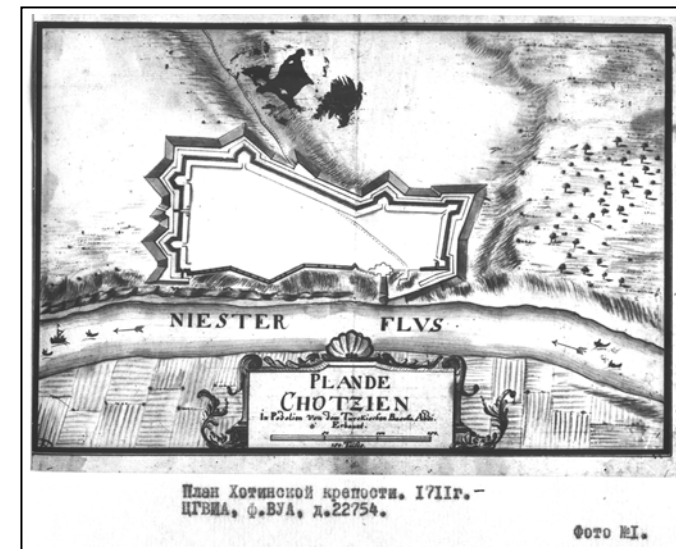

Рис. 2. План «Plande Chotzien In Podolien Von dem TurcKischen Bascha Abdi Erbanet»

За даними історичних та літературних джерел, у липні 1713 р. більше 100 000 людей, 200 гармат великих і малих, коні, спорядження та інструменти для укріплення фортеці просувалися в бік Хотина, позаяк потрібно було зміцнити і фортецю, і місто на Дністрі [4, с.10].

В 1715 р. турки цілковито перебрали владу на території Хотинщини, зробивши перепис сіл та населення. Хотинська нахіє (по-турецьки так називалася округа) через те, що турки називали місцеве не мусульманське населення словом «райя» або «райяти» найчастіше називали Хотинською райсю. У тому ж році «на території Богдану були вжиті заходи проти атак з півночі. З числа обраних яничар Мустафа Ага став першим турком-оборонцем Хотина. Він особисто під супроводом Маврокордата, з допомогою молдован розпочав реставрацію та розбудував Хотин» [2, с.14]. Слід зауважити, що в державному османському архіві зберігається реєстраційна книга, яка складається з 11 аркушів і датується 1715 р., в якій йдеться про надання матеріальної та фінансової допомоги, і те, що за указом султана Агмеда III для будівництва та реставрації Хотина з Стамбула були відряджені архітектори, майстри, каменярі, ковалі, водопровідники та інші [2, с.14]. Крім будівничих до Хотина також були відправлені необхідні будівельні матеріали та техніка, визначено кількість коштів [2, с.14].

Саме на цей час припадає чергова реконструкція Хотинського замку. Розширивши його знову в південному напрямку, турки збудували нову Південну башту з новим пряслом південних мурів та відновили тільки одну із зруйнованих (наприкінці XVII ст.) башт, а саме – Південно-західну. Південно-східну башту (залишки знайдені в ході археологічних досліджень в Привратному дворі) вони не відновлювали, а засипали землею, піднявши рівень нового Привратного двору, що утворився внаслідок реконструкції та зверху збудували нові споруди (залишки яких також виявлені в ході археологічних робіт). Південну башту XV ст., найімовірніше, використали як основу для нових споруд. Турки не прикрашали новозбудовані стіни орнаментом з червоної цегли, як це було в XV ст., тільки замуруючи зруйновану вибухом ділянку фортечного муру між Північною та Західною баштами замку вони з напільного боку виклали з червоної цегли зображення кав'ярника, або кумгану – вузькогорлого глечика-водоля, що використовувався у країнах Сходу для ритуального омовіння праворічних мусульман перед молитвою. Можливо, він став символом очищення від попереднього підпорядкування фортеці христия-

янським господарям [4, с.10], а можливо, зображення глечика просто вказувало на місцезнаходження джерела на лівому березі струмка, що огинає Хотинський замок із північно-західного боку. Замкова каплиця в цей час була перебудована під мечеть. Для цього, турки замурували віконні прорізи відкритої галереї паперті (рис. 3) та потовщили з внутрішнього боку стіни самої каплиці. Із західного боку вони прибудували мінарет.

Рис. 3. Північний фасад Замкової церкви з замуrowаними прорізами відкритої галереї паперті (фото 1986 року)

Стосовно вищезазначених робіт російська розвідка доносила Петру I: «візир наказав замок Хотинський направляти, і велено волохам і мунтянам працювати» [цит. за 5, с.47-48].

Після останньої реконструкції, здійсненої турками, Хотинський замок набув вигляду близького до нинішнього.

До 1718 р. біля Хотинського замку турки збудували Нову фортецю, перетворивши Хотинський замок у цитадель [5, с.47-48]. Це було зроблено «для значного підвищення обороноздатності укріпленого пункту й можливості використання далекобійної артилерії для його захисту» [5, с.48]. Протягом 1713-1718 рр. навколо Хотинського замку з'явилися нові зовнішні кам'яно-земляні укріплення (бастіони з куртинами та брамами, рови з кам'яними ескарпами, насипані гласіси та валганги).

До початку XVII ст. була розроблена нова форма фортечної огорожі, що називалася «італійською бастионною системою». Нова фортечна огорожа включала такі основні елементи: бастиони з відступними ярусними фланками і кавальєрами; куртини, прикриті рavelінами; прикритий шлях з плацдармами; рів, що оточував всі укріплення з гласісом перед контрескарпом, що розташовувався попереду головного валу [6].

Отож, навколо Хотинського замку в 1713-1718 роках турки збудували Нову фортецю бастионного типу. Вона складалася з 7-и артилерійських бастионів, що мали земляні амбразури та турові мерлони та 4-х укріплених брам [4, с.13]. Збудована за старим містом фортеця має брами: Константинопольську, Тимішоарську, Водяну і Потайну [4, с.13]. Бастиони та брами були з'єднані між собою куртинами висотою 9-12 м. По всьому периметру, з боку поля, цю фортецю оточував сухий ескарповий рів, шириною біля 24 м (рис. 4).

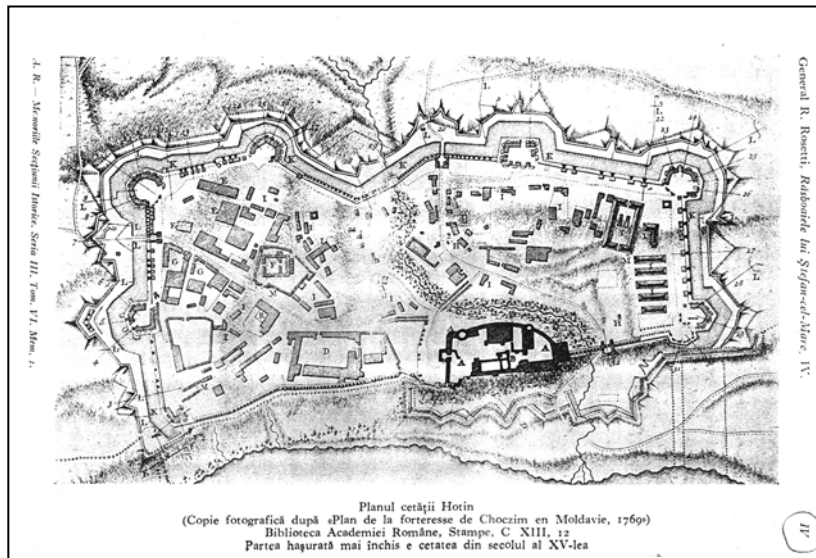

Рис. 4. План «Plan de la forteresse de Choczim en Moldavie, 1769»

Такі брами, як Константинопольська (Бендерська) та Тимішоарська (Ясська) мали підйомні мости, які в час небезпеки закривали прорізи в'їзних воріт з напільного боку (рис. 5). Можливо, такий міст мала і Потайна (Кам'янецька) брама.

Рис. 5. Проект реставрації дерев'яного мосту з підйомною секцією біля Ясської брами

Куртини та бастиони, висотою 9-12 м призначалися для рушнично-гарматного вогню. По контрескарпу, що мав висоту 6-8 м, проходила прикрита дорога, захищена палісадом [7, с.70]. На ній могли встановлюватися легкі гармати на маневрових лафетах. 17 підземних мінних галерей були закладені на найбільш небезпечних ділянках [4, с.13].

Нова фортеця мала розміри 250x1200 метрів та могла вмістити 20-тисячний гарнізон у мирний час (з провіантом та боєприпасами), і до 60 тисяч вояків у період бойових дій [4, с.13].

Вся територія як ззовні, так і всередині Нової фортеці, мала різноманітну забудову: військові, господарські, житлові, культові споруди. На цій території були влаштовані інженерні комунікації (водопровід та каналізація (рис. 6), фрагменти яких знайдені в ході науково-рятивних археологічних робіт. «У зовнішньому дворі знаходяться дві бані, дві мечеті, а поблизу Константинопольської брами багато торгових лавок; перед внутрішньою фортецею є баня і ворота Єничер-агасі (командира яничарів), поблизу – мечеть та казарми яничарів; нарешті, наприкінці долини розташований порохівий скла. Вище – палац паші, а перед ним – будинок дівана-ефенді (секретаря султана). Через дорогу розміщена чудово прикрашена громадська лазня дефтердара (державного чиновника,

що займався фінансовими справами) Касим-ефенді, вона схожа на стамбульські бані, перед нею колодязь і мечеть покійної валіде-султан (титул матері правлячого султана); поблизу від них суд і кладовище, де лежить Абді-паша. На тому ж цвинтарі спочиває багато благочестивих мужів. Абді-паша похований у мармуровому саркофазі, гарно висіченому і багато прикрашеному, причому візирський тюрбан – позолочений. Всередині, праворуч від Константинопольської брами, знаходилися артилерійські казарми, приміщення для повозок і палац дефдердара; ліворуч – комора для хліба, простора і добре збудована, схожої немає ані в Румелії, ані в Порті, ані в інших фортецях. Поруч з лазнею касим-ефенді – гарно збудована школа та арка.» [цит. за 4, с.13-14].

Рис. 6. Інженерні комунікації на території Нової фортеці (фрагменти водопроводу та каналізації)

За словами одного з сучасників подій Дмитрія Кантеміра: «Під час останньої війни 1712 року, коли воювали з росіянами, турки, які стали господарями над фортецею, розібрали частково старі стіни, але оточили її укріпленнями нового типу, збільшивши більше ніж у 1,5 рази, так що сьогодні (Хотин)... є найбільш красивою і укріпленою фортецею Молдавії» [цит. за 5, с.49].

Те, що Хотин мав оборонні укріплення та Нову фортецю не пізніше 1720 року, підтверджує інший план – «Plan de Choczyn - nouvellement fortifie par Les Turcs sur La frontiere de Pologne. Leve par Le Sr. de Bonne Levey, Ingenieur en Chef et major de L'artillerie du Royaume de Pologne en L'annee 1720» («План Хотина, недавно уфортифікованого турками на кордоні Польщі. Знято сером де Бонн Леве, головним інженером і офі-

цером артилерії Польського королівства, року 1720» [8, с.191], оригінал якого зберігається в Національній бібліотеці Мадриду (Іспанія) (рис. 7).

З назви плану довідуємось про час будівництва нової фортеці «недавно уфортифікованої турками...», якщо врахувати, що план датований 1720 роком, то 1713-1715 роки є більш ймовірною датою початку будівництва фортифікаційних споруд.

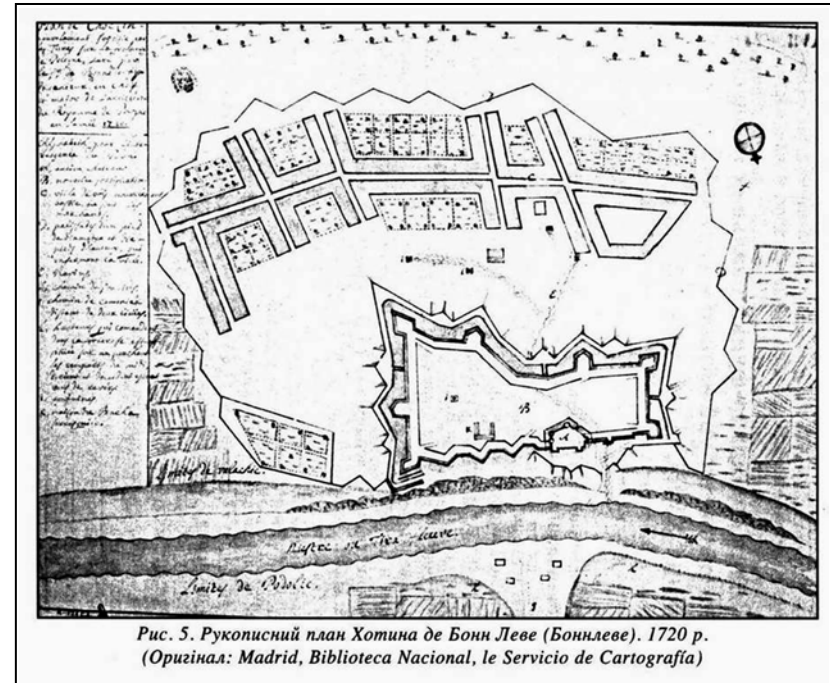

Рис. 5. Рукописний план Хотина де Бонн Леве (Боннлеве). 1720 р. (Оригінал: Madrid, Biblioteca Nacional, le Servicio de Cartografia)

Рис. 7. Рукописний план Хотина де Бонн Леве (Боннлеве). 1720 р.

План дуже схематичний. Але, враховуючи те, що з 1711 року по 1739 рік Хотин був зайнятий турецькими військами, а автор плану знаходився на ворожому боці, можливо, такого зображення було цілком досить для планування військових дій. Увагу привертає те, що автор зобразив у ескарпових стінах нової фортеці три прорізи для воріт з південного, західного та північного боків (на жодному з відомих планів воріт з північного боку немає). З цього плану стає відомо, що на той час все місто Хотин мало оборонні укріплення, було оточене огорожею,

можливо, дерев'яною (палісадом), що й підтверджують наступні джерела.

В 1735-1739 роках відбулася чергова російсько-турецька війна. В серпні 1739 року 80-тисячна російська армія під командуванням генерал-фельдмаршала Б.Х. Мініха, форсувавши Дністер в районі с. Брідок, долаючи опір турецьких та липканських частин, пройшовши через с. Грозинці підійшла до с. Ставчани. Попереду, зі слів ад'ютанта генерал-майора Левенталя: «застали Турковъ которые на гор поперекъ Хотинской дороги пятью или шестью ретраншементами окопались...» [9, с.273] (рис. 8).

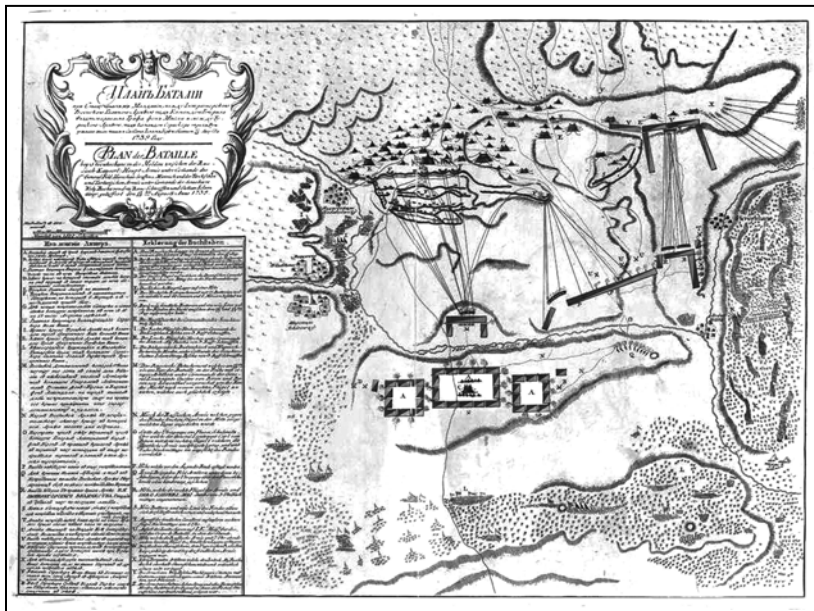

Рис. 8. План «План Баталли»

Перед лінією оборони лежала заболочена долина р. Жуланець [10, с.76]. 90-тисячна турецька армія між с. Ставчанами і с. Недобоївцями широким фронтом зайняла оборону. «Сераскирь Вели-паша, главнокомандующій турецькою армією, стоял на возвышеніи въ лагѣре, окопанномъ и защищенномъ несколькими батарѣями. Калчакъ-баша съ серденгестами расположилъ слѣва отъ русскихъ, имѣя въ тылу лѣса и

непроходимыя горы. Іенчъ Али-баша, командующій турецькою кавалерією, или спагами, стоялъ вправо отъ нихъ, опираясь на горы, тянущіяся до самого Прута ...» [11, с.162] (рис. 9).

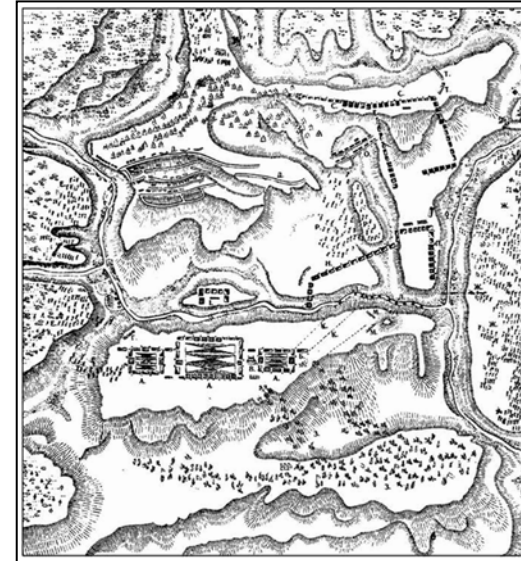

Рис. 9. План «Сражение при Ставучанах»

Вранці 17 серпня 1739 р. після відволікаючого маневру, у напрямку правого флангу турків, російська армія, перекинувши 22 містка через р. Жупанець, пішла в наступ. Турки спробували контратакувати, але, зазнавши значних втрат, відступили [1, с.117]. Вели-паша також втік з поля бою.

Боячись попасти у засідку Мініх не став переслідувати турків і лише наступного дня, на чолі 30-тисячного корпусу з важким озброєнням, вирушив на Хотин. Генерал-фельдмаршал після ночівлі за с. Пашківцями наказав здійснити розвідку боем. Наблизившись до Хотина, кавалеристи наскочили на «передмістя», тобто власне місто, «яке було укріплене й оточене широким ровом, знайшовши його покинутим» [12, с.304].

19 серпня корпус Мініха підступив до Хотина. Турецька залога втекла у Бендери, а її командир Іліяс Колчак-паша, залишившись на своєму посту, добровільно здався в полон росіянам.

Ввечері того ж дня генерал-фельдмаршал Мініх особисто об'їхав Нову фортецю, яка на його думку, «перебуває у надзвичайно гарному стані (...) і є значно більшою і міцнішою, ніж Очаків» [10, с.78]. Це підтверджує план, точніше його фрагмент, що має назву «План главной крепости Хотинской в Молдаве. 19 августа 1739 г.» [8, с.191-192], що попередньо датований «19 августа 1739 г.». Легенда фрагменту має дату «августа 26 дня 1739...» (рис. 10), з легенди маємо також інформацію щодо експлікації. В ній латинськими літерами позначені наступні об'єкти: «А – Хостель или шлоз; В – Мечеть; С – Магазейны совсякими припасами инженерными минерными и артиллерийными; D – Главная крепость з батареями и артиллерией ... медных ... имартирь»; E – Пашенский домъ; F – Пороховые погреба; J – Цейхаузы; H – Магазейны провиантныя; I – Мечети; U – Ставка его сиятельства ... генераль фельтмаршала графа Фонминиха привзятые Хотинской крепости; K – Форштатъ; L – Пашенские дома; M – Кладьбища; N – Фонталы; O – Палисадникъ кругом форштата; P – Главная улица; Q – Зафорштатомъ старый валь средутами; R – Зарекой Днестромъ зделаны редуты; S – Казармы; T – Ледник; V – Мины» [8, с.192].

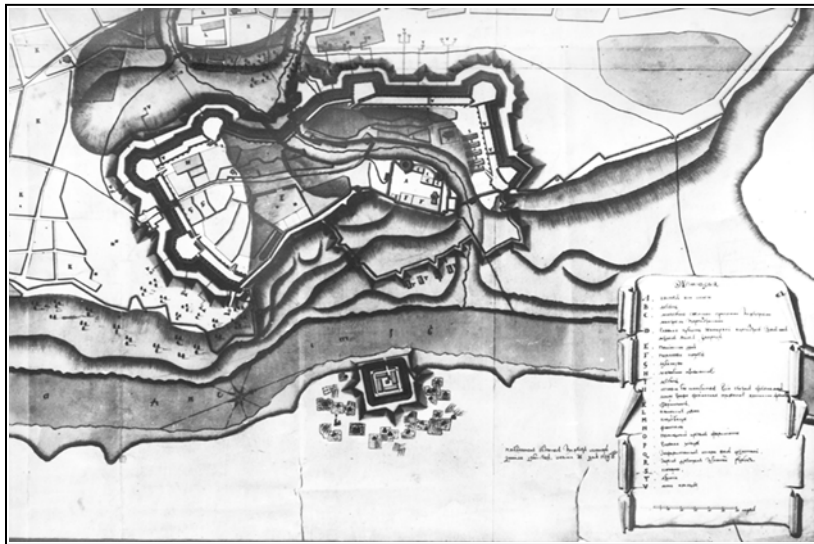

Рис. 10. План «План главной крепости Хотинской в Молдаве. 19 августа 1739 г.»

Отримана з експлікації інформація дає можливість визначити характеристику різних споруд та місця їхнього розташування. Зокрема це: фортифікаційні укріплення: «Хостель или шлозъ» (замок), «Главная крепость з батареями и артиллерией ... медных ... имартирь», «Палисадникъ кругом форштата», «Зафорштатомъ старый валь средутами», «Зарекой Днестромъ зделаны редуты», «Мины»; культові споруди – «Мечеть», «Мечети»; споруди забезпечення життєдіяльності гарнізону – «Магазейны совсякими припасами инженерными минерными и артиллерийными», «Пашенский домъ», «Пороховые погреба», «Цейхаузы», «Магазейны провиантныя», «Ставка его сиятельства ... генераль фельтмаршала графа Фонминиха привзятые Хотинской крепости», «Казармы», «Фонталы», «Ледник»; об'єкти форштату – «Форштатъ», «Пашенские дома», «Кладьбища» [8, с.192].

Ще один план, що відноситься до даного періоду, має назву «Планъ Хотинской крепости с минами подпалы для подрывания» [8, с.192]. З цієї назви та об'єктів, які позначені на ньому, не враховуючи декількох, видно, що створений він був для військових цілей. «План о заполнении иделании минъ под бастионы куртины иворотами ... всей Хотинской крепости. 1739. году в...».

З легенди плану, зокрема вивчаючи його «Опись», в якій латинськими літерами позначені об'єкти отримана наступна інформація: «А – Вхоть...мины, В – Минные галереи, С – Минные камеры под бастионы, D – Минные камеры под куртины, E – Минные камеры под каменные ворота, F – Мины которые для обороны сделаны ..., G – Мины икамеры сделаны направо и налево; G – Мины икамеры сделаны направо и налево; H – Редуть который натой стороне Днестра реки расположен блокгауз и батареи ..., I – Шлос или замок, K – Пороховые погреба, L – Пашийны домъ, M – Турецкая мечеть, N – Провиантныя магазейны, O – Фонталь».

Мініх, залишивши в Хотині гарнізон на чолі з генерал-майором Хрущовим, продовжив свій наступ і вже протягом першої половини вересня 1739 року окупував більшу частину Молдавії з її столицею Яссами. Та 18 вересня під Белградом було підписано російсько-турецький мир. Наприкінці жовтня 1739 року з Петербурга Мініх отримав наказ вивести військо з Молдавії і повернути туркам Хотинську фортецю «у такому стані, в якому (вона) нині перебуває» [10, с.79]. Після відступу російської армії до Хотина повернулася турецька військова адміністрація.

Рис. 11. Фрагмент карти капітана австрійського генерального штабу Ф. фон Міга

Отримавши в 1772 році Галичину (за першим поділом Польщі), Австрія, перенесла свій східний кордон на річку Збруч, яка впадає в Дністер неподалік від Хотина. Австрійським політикам дуже хотілося приєднати до габсбурзьких володінь стратегічно вигідну Хотинську височину, «щоб таким чином прикрити з флангу не лише Галичину, але й Буковину, яку вони планували включити до складу Австрії» [1, с.124]. Під виглядом фуражирів картографи австрійського генерального штабу на чолі з капітаном фон Мігом зняли детальну топографічну карту території, розташованої між Хотиним і Снятином (рис. 11). Саме на цій карті ми можемо побачити більш пізніше зображення, як хотинської фортеці так і навколишніх укріплень.

Джерела та література:

1. Добржанський О. В., Макар Ю. І., Масан О. М. Хотинщина. Історичний нарис. – С. 111-124.
2. Туранли Ф. Османські архівні документи про відбудову Хотина (XVIII ст.) // Ставчанська битва 1739 року в контексті європейської історії XVIII століття. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Прут, 2004 – С. 13-14.
3. Комплекс сооружений крепости XIII-XVIII вв.. Памятник архитектуры Яские ворота XVIII в. Историческая справка и Иконографический материал. – С. 30.
4. Мисько Ю.В., Буйновська Є.В. Хотинська фортеця XIII-XIX ст.. Історія та основні об'єкти. – С. 10-14.
5. Цит. за Михайлиною Л.П., Пивоваровим С.В. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – С. 47-49.

6. Шперк В.Ф. История фортификации (главы I-V)
7. Губайдуллин А.М. Фортификационный словарь. – С. 70.
8. Сандуляк В.О. Историко-архивні плани Хотинської фортеці як іконографічне джерело у відтворенні її пам'яток. – С. 191-192.
9. Бартенев. П. Турецкая война при императрицѣ Аннѣ. Современная рукопись. // Русскій архивъ. – М.: Типографія И.А. Лебедева, Донская, Зоркиной, 1878. – Кн. 1. – С. 273.
10. Масан О.М., Карпо В.Л. Кампанія 1739 року за свідченнями її учасників. // Ставчанська битва 1739 року в контексті європейської історії XVIII століття. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Прут, 2004 – С. 76-79.
11. Майнштейн Х. Г. Записки Майштейна о России, 1727-1744. (Перевод съ французкаго, съ подлинной рукописи Майнштейна) // Приложение к «Русской старинѣ». – С.Пб.: Типографія В.С. Балашева, 1875. – С. 162.
12. Historische, Politische und militärische Nachrichten von Russland, von dem Jahre 1727 bis 1744, in welchem Zeitraume, ausser vielen wichtigen Staatsbegebenheiten, auch die Krieg mit den Turken und Schweden vollkommen, welche hier ausführlich beschrieben worden sind. Aus dem Franzusischen des Herrn Generals Mannstein. – Leipzig: bey Weidmanns Erben und Reich, 1771. – С. 304.

Олександр Харлан
(Київ)

ФОРТИФІКАЦІЇ XVIII СТОЛІТТЯ ОКОЛИЦЬ ХОТИНСЬКОГО ЗАМКУ У СВІТЛІ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.

Дослідженням навколо Хотинської фортеці присвячено численні праці фахівців з історії. Але, на сьогодні бракує архітектурних та містобудівних досліджень в контексті вивчення історії існування цієї унікальної пам'ятки. Можна привести лише кілька надрукованих праць які висвітлюють проблематику виникнення, існування фортифікацій і їх аналізом в архітектурно-містобудівному контексті. Це, в певному сенсі, дивує після вивчення численних науково-проектних матеріалів, розроблених у минулі роки фахівцями різних державних установ, що підпорядковувались урізні часи відповідним управлінням і міністерствам. Зрозуміло що дана документація дуже швидко стає застарілою і лягає на полиці, більш того від деяких праць залишаються лише назви, оскільки в силу певних обставин вони так і лишилися незатвердженими на різних рівнях. Однак, не зрозуміло, як можна досліджувати «на полицю»? Білі плями що виникають в таких випадках природно заповнюються застарілою інформацією, за якою іноді втрачається сутність проблеми і дослідження, а іноді білі плями так і залишаються, створюючи навколо пам'ятки вакуум.

Так сталося і з Хотинською фортецею – пам'яткою історії яка є важливою складовою культурно-туристичної галузі міста Хотин, всього регіону і України в цілому. Таке історично цікаве і цінне місто Хотин, як і його головна складова – історичне ядро, досі не отримали Історико-архітектурного опорного плану, потрібного за законом для кожного історичного міста. Тож, на сьогодні досі не існує механізму контролю та регулювання розвитку історичного населеного пункту і порозуміння до збереження не лише комплексної пам'ятки під назвою Хотинська фортеця, а й ландшафту, розпланування, забудови, силуетів й панорам стародавнього міста. Як результат, сучасна ситуація землекористування не дозволяє визначити цілісну територію заповідника, тому вона зараз складається з кількох окремих ділянок.

Для всебічного урахування специфічних пам'яткоохоронних потреб упродовж 2014-2015 рр. проводилися дослідницькі роботи в кон-

тексті виконання Плану організації території Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця». Проблема критеріїв визначення територій заповідника, що належать до земель історико-культурного призначення сьогодні вкрай актуальна. Саме в Плані організації території визначаються межі території заповідника, зони охорони, заходи з охорони і використання об'єктів культурної спадщини, збереження і відтворення традиційного характеру середовища.

Для всебічного урахування специфічних пам'яткоохоронних потреб від Хотинської фортеці вимагалось проведення відповідних дослідницьких робіт (бібліографічних, архівних, картографічних, іконографічних), а також натурних досліджень. Під час опрацювання історичних джерел з історії міста Хотин і Хотинської фортеці до уваги припала велика кількість іконографічних матеріалів, що стосуються фіксування фортифікацій Нової фортеці XVIII-XIX ст. Вони різні за змістом, обсягом інформації і технікою виконання. Аналізуючи за їх допомогою ступінь розвитку фортифікаційної структури Хотинського укріплення приходимо до висновку, що визначальним елементом забудови фортечного комплексу був Замок (Цитадель), навколо якого будувалася низка об'єктів різного призначення.

Метою цього дослідження є висвітлення результатів натурних досліджень околиць Хотинської фортеці і огляд маловідомих картографічних джерел з історії Хотинської фортеці, що відображають інформацію про об'єкти фортифікаційного призначення які розташовувалися навколо Нової фортеці в XVIII ст.

З історичних і картографічних джерел добре відомо про зведення потужних укріплень Нової фортеці навколо Замку і утворення на поч. XVIII ст. нової системи фортифікацій. Проте, вкрай мало інформації знаходимо про фортифікаційні укріплення навколо Нової фортеці. Лише окремі нечисленні джерела доносять до нас інформацію про ідею грандіозного фортифікаційного комплексу частиною якого була Хотинська твердиня.

В XVIII ст. фортифікаційне мистецтво продовжувало розвиватися, наслідуючи традиції більш ранніх епох. Системи укріплень населених пунктів-фортець розташованих вздовж державних кордонів існували в різні часи, винятком не став і зазначений період. Доказом цього може слугувати фрагмент відомої мапи італійця Річі Заноні де зображено укріплену лінію на захід від Хотину (рис. 1), що складалася з фортець і

редутів з'єднаних між собою земляним валом і ровом. Подальші дослідження можуть довести або спростувати будівництво даних фортифікацій, однак дане джерело лише підтверджує існування проекту системи укріплень правобережної частини Дністра навколо Хотина.

Рис. 1. Хотин на мапі «Karta Granic Polski, Zaczawszy od Konca Gor Karpackich w Siedmiogrodzie...» Річчі Заноні (1767 р.)

Наступне джерело що вказує на існування укріплень навколо Нової Хотинської фортеці в др. пол. XVIII ст. (коли Хотин знову потрапляє в арéal російсько-турецьких військових дій) «План сраженія под Хотинимъ 19 апреля 1769 г.» надруковане в 1866 р. капітаном А. Петровим [2] (рис. 2), в 1906 р. капітаном В. Судравським [3, с.140] (рис. 3), в 1909 р. полковником Я. Байовим [1] (рис. 4).

На друкованому графічному плані відображено події бойових дій що відбувалися на правому березі Дністра, територіально на захід від Хотинської фортеці. Навколо ж фортеці позначено кілька ліній бастионних укріплень що захищали Нову фортецю з заходу. Одна навколо передмістя, друга (в тексті «неприятельские окопы», «ложемент», «ретраншемент» [2, с.162-163], «укрепленный лагерь, расположенный впереди крепости», «ретраншемент перед крепостью» [4, с.142-143]) розміщувалася в полі на захід прикриваючи підступи до передмістя населеного пункту.

Слід зазначити, що найбільш повний опис з подробицями військових подій на правому березі Дністра приведено у капітана В. Судравського,

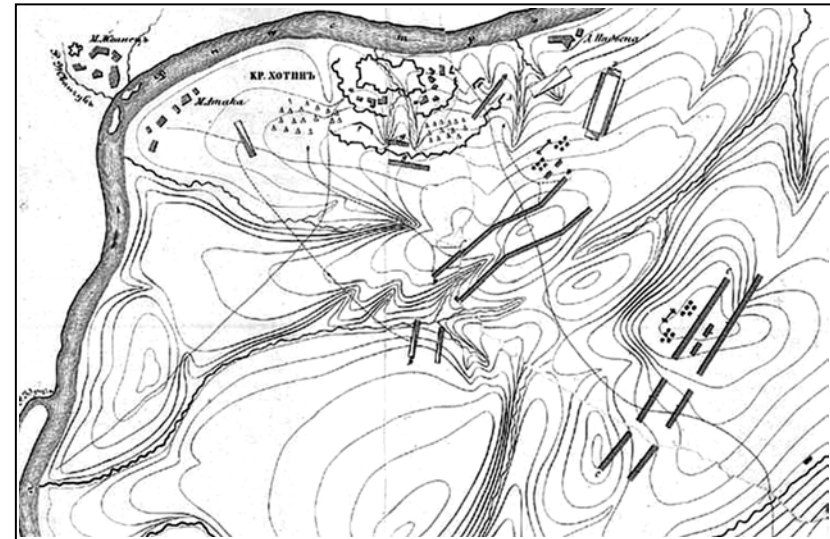

Рис. 2. «План сраженія под Хотинимъ 19 апреля 1769 г.» надрукований в 1866 р. капітаном А. Петровим

його мапа, даних подій, також відображає найбільш повну картину фортифікаційних і стратегічних заходів вказаного часу. Маємо надію, що дана інформація зацікавить дослідників і допоможе локалізувати в подальшому місця зазначених укріплень, час їх будівництва і

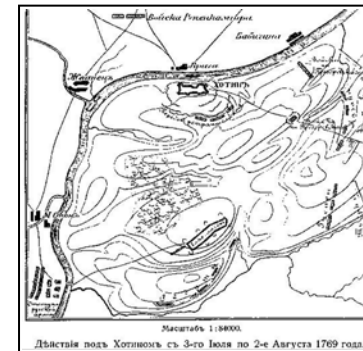

Рис. 3. «План сраженія под Хотинимъ 19 апреля 1769 г.» надрукований в 1906 р. капітаном В. Судравським

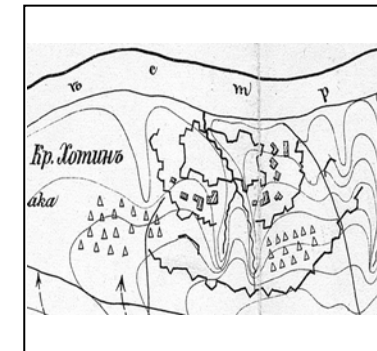

Рис. 4. «План сраженія под Хотинимъ 19 апреля 1769 г.» надрукований в 1909 р. полковником Я. Байовим

нівелювання. На даному етапі в наслідок браку інших джерел поки зарано говорити про це.

Нашу увагу ж привернули події що відбувалися після 1 серпня 1769 року, коли російська армія виступила з табору при Хотині і переправилась на лівий берег. Якщо точніше, то увагу привернуло місце на лівому березі навпроти Хотинської фортеці. В приведених вище джерелах опубліковано також ще одне джерело, що проливає світло на розбудову фортифікацій епіцентром яких була знову ж Хотинська фортеця.

Рис. 5. «Планъ сраженія подъ Хотинымъ 29 августа 1769 года» надрукований в 1866 р. капітаном А. Петровим

З історичних джерел відомо, що після відступу російської армії на лівий берег турками було відправлено окремі підрозділи для підготовки переправи. 20 серпня турки навели міст через Дністер і переправили на лівий берег загін в 4 тис. вояків і збудували потужний «тет-де-понт» [2, с.228, 236, 237; 4, с.144]. Для прикриття мосту було збудовано редут, в ньому розмішувалося 12 тис. вояків. Також існують дані що 22 серп-

ня російськими загонами було захоплено ретраншемент на лівому березі. Місця розташувань вище згаданих фортифікацій наведено у двох других мапах надрукованих в 1866 р. під назвами «Планъ сраженія подъ Хотинымъ 29 августа 1769 года» (рис. 5) [2, між с.238 та 239] і «Нападеніє на непріятельській ретраншементъ 6-го Сентября 1769 г.» (рис. 6) [2, між с.250 та 251], остання була також надрукована в 1906 р. під тією ж назвою (рис. 7) [4, с.145].

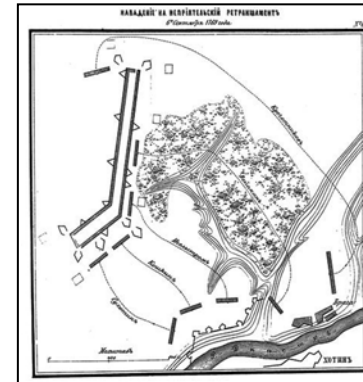

Рис.6. План «Нападеніє на непріятельській ретраншементъ 6-го Сентября 1769 г.» надрукований в 1866 р. капітаном А. Петровим

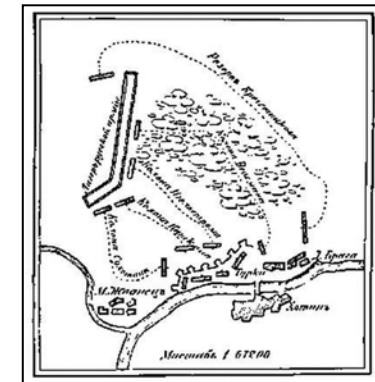

Рис.7. План «Нападеніє на непріятельській ретраншементъ 6-го Сентября 1769 г.» надрукований в 1906 р. капітаном В. Судравським

Укріплення лівобережної частини Дністра в околицях Хотинської фортеці існували і раніше подій 1769 р. про це принаймні говорять картографічні джерела пер. пол. XVIII ст. це цілком логічно враховуючи стратегічне значення Хотинської фортеці. Картографія перш. пол. XIX ст. також вказує на існування редуту на лівому березі. Однак, такого розмаху і масштабу як в 1769 р. фортифікаційні роботи не набували більше ніколи.

Повертаючись до пам'яткоохоронних досліджень 2014 року хотілося б акцентувати увагу чому саме лівобережжя Дністра нас цікавило перш за все. Хотин не можна розглядати ізольовано, лише в його адміністративних межах, оскільки в ландшафтному, історичному та містобудівному відношенні місто складає єдине ціле з усім природним комплексом, що освоюється з давніх часів по обидва береги р. Дністер.

На протилежному березі розташовується село Брага Кам'янець-Подільського району Хмельницької області територія якого також є частиною середовища акваторії Дністра. Територія села має більш пологий уклін ніж протилежний берег і розгалужену систему балок і ярів. Ще донедавна територія не була забудована, але за останні 10 років тут з'явилося дачне селище. Планування новоутворених масивів забудови повністю визначається рельєфом місцевості та основними старими дорогами, що тягнуться вздовж річкового русла [3, с.75]. В стратегічному значенні на лівому березі також не існує механізму регулювання забудови, що призвело до певної втрати традиційного для пам'ятки середовища. Обстеження території населеного пункту та прилеглих до нього територій підтвердило лише існування залишків редути (рис. 8), поки не вдалося віднайти інші складові величного фортифікаційного комплексу лівого берега Дністра про який йшлося вище.

Рис.8. Залишки редути на теренах с. Брага з північного боку станом на 2014 рік. (фото автора)

Опрацювання архівних джерел дозволить археологічно дослідити місця локалізації колишніх укріплень, уточнити трасування численних фортифікаційних об'єктів різних часів, що в свою чергу дозволить по новому поглянути на специфіку давніх укріплень, порозуміти принципи його влаштування з урахуванням місцевого ландшафту. На даному етапі слід збирати і накопичувати всю виявлену інформацію про історико-

культурну спадщину населеного пункту, про його об'єкти культурної спадщини (рис. 9), що допоможе відтворити більш цілісну картину історичного розвитку села Браги .

Рис. 9 Схема розташування історичних об'єктів на теренах с. Брага Хмельницької області: 1 – залишки редути з цвинтарем всередині; 2 – християнський храм XVIII ст.; 3 – склеп Зебровських на території польського цвинтаря; 4 – вірогідне місце розташування редути за картографічними матеріалами 1739 р.; 5 – територія села

Комплекс Хотинської фортеці тісно пов'язаний з оточуючим середовищем. Від історичного комплексу, що розміщений нижче основної берегової тераси, відкривається широка панорама Дністра і просторів лівобережної частини. З протилежного берега, також, відкриваються численні панорами на Хотинську фортецю і прилеглі території. Ці особливості ландшафту використовувались і давні часи для влаштування комплексних фортифікацій.

В цілому необхідно максимально зберігати природний характер заплави та надзаплавної тераси Дністра по обох берегах Дністра в околицях Хотинської фортеці, оскільки дана територія є найбільш оглядовою частиною обох берегів.

Джерела та література:

1. Баиов Я. Курс истории русского военного искусства. Вып.V. Эпоха Императрицы Екатерины II-й. – СПб.: Тип-я Гр. Скачкова с С-ми, 1909. – Додатки: карта №1.

2. Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769-1774 год. Составлено, преимущественно, из неизвестных по сие время, рукописных материалов, Генерального штаба капитаном А. Петровым. Том.1. Год 1769. – СПб., 1866. – Dodatki: карти № 1, 3, 6.

3. План організації території Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця». – К.: НДІ пам'яткоохоронних досліджень, 2014.

4. Судравский В.К. История Лейб-гвардии Гренадерского полка. 1756-1906. Т. 1. 1-й Гренадерский полк. Лейб-Гренадерский полк. 1756 – 1801 гг. – СПб.: Т-во Р.Голикс и А.Вильборга, 1906.

Віктор ГРИГА
(Чернівці)

ОБОРОННІ РЕДУТИ 1769 р. В ОКОЛИЦЯХ ХОТИНА У КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Приводом для початку чергової російсько-турецької війни була підтримка Росією боротьби польського уряду проти повсталого шляхти – конфедератів. Розраховуючи на те, що Коліївщина – селянське повстання на правобережних землях 1768 р. – значно послабила російський тил, Туреччина висунула Росії ультиматум – вивести свої війська з Правобережної України та Польщі. 14 жовтня 1768 р. султан оголосив Росії війну. В 1768-1774 рр. театр військових дій між Росією і Туреччиною розгорнувся на величезній території від Кавказу до Балкан. Значні бої за регіон Хотинщини розгорілися в 1769 р. Російська армія під командуванням генерала Голіцина вирушила через Новоселицю на Хотин і в бою під с. Данківці яничари були розбиті, а 18 квітня російські війська стали головним табором біля с. Рукшин і оточили м. Хотин кільцем військових укріплень-валів, ровів, вовчих ям, редутив [4, с. 282].

Зараз на території с. Рукшин та Хотинського лісництва збереглися залишки 9 редутив, більшість з яких у доброму стані. Спеціальні роботи, присвячені даним об'єктам, відсутні. Наявні лише окремі газетні публікації. Так, Рухотинські редути згадуються в радянській пресі за 1966 та 1969 роки. Перша замітка опублікована видатним вітчизняним археологом Б.О. Тимошуком [5], а згодом вийшла стаття відомого хотинського історика-краєзнавця Я.С. Гайсенюка [1]. Пізніше вивчення редутив проводилося Чернівецьким обласним краєзнавчим музеєм. У 1975 р. завідувачим відділом охорони пам'ятників ЧКМ В.Д. Чорним було розроблено облікову документацію та паспорт для взяття на державний облік та під охорону «Оборонних редутив російських військ періоду російсько-турецької війни (1769 року)» та передано 6 липня цього ж року на затвердження та внесення даного об'єкта на розгляд Виконкому Чернівецької обласної ради депутатів трудящих до заступника начальника облуправління культури А.К. Андрійчука [6, арк. 22].

Представлені обласним управлінням культури та правлінням обласної організації українського товариства охорони пам'ятників уточнені

списки пам'яток мистецтва, археології та історії, були затверджені Виконкомом Чернівецької Обласної Ради Депутатів Трудящих рішення №432 від 13 жовтня 1969 р. та взяті на державну охорону [3, арк. 133].

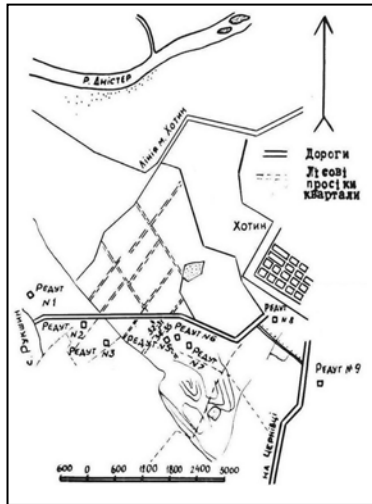

Рис.1. План оборонних редутів

Рукшинські редутів розташовані на панівних висотах навколо міста Хотина на віддалі 300-400 м один від одного, що забезпечувало найкращий обстріл противника артилерійським вогнем. В хотинському лісі 4 редутів розташовані майже суміжно, на віддалі 15-100 м один від одного (№ 4-7) (рис. 1). Досить точно відображена локалізація цих оборонних інженерних споруд на листі карти фон Міга кінця XVIII ст. Діяльність австрійської розвідки, а також картографів під час тимчасового приєднання Хотинщини до складу Австрійської імперії, дозволила нанести цю оборонну лінію, з якої у вигляді прямокутників позначено 8 редутів (рис. 2).

Редутів являють собою земляні укріплення зі сторонами від 28 до 40 м, що складаються з рівних спланованих майданчиків прямокутної форми з сторонами від 8 до 20 м, обнесених земляними валами-брустверами шириною 8-10 м і ровами шириною 3-5 м. З тильної сторони редутів мали проїзд шириною 5-6 м. Кожен редут був розрахований на дві або чотири гармати та до 200 піхотинців.

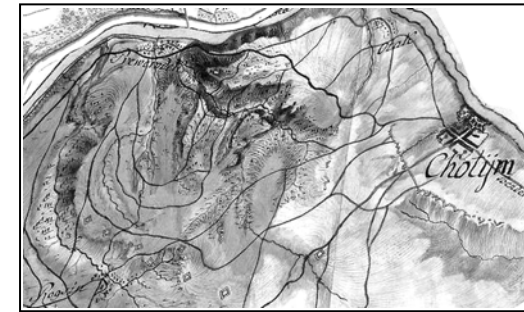

Рис. 2. Фрагмент карти капітана австрійського генерального штабу Ф. фон Міга

З 15 редутів, споруджених під час війни, збереглося тільки 9 (рис. 3-4). Вони вкриті дерном або лісом і дають повну уяву про їх першопочатковий стан. Найкраще зберігся редут на Рукшинському полі під лісом та 4 редутів в Хотинському лісі. Редутів, що знаходяться на полі за садом (№1), при виїзді з села на Хотин (№2), а також на полях під Хотином (№8 і №9) дуже зруйновані, розорюються частково або повністю і втратили свою початкову форму.

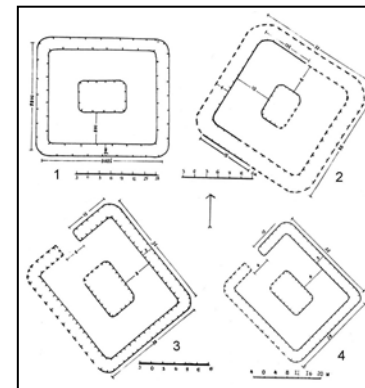

Рис.3. Плани редутів

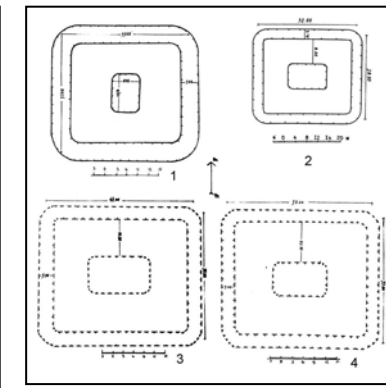

Рис.4. Плани редутів

У 1989 р. на 1, 2 і 3 редутах встановлено типові охоронні алюмінієві дошки.

Підсумовуючи, зазначимо, що проблема дослідження редутів в околицях м. Хотина є актуальним завданням на сучасному етапі вивчен-

ня історії Хотинської фортеці та її околиць і потребує ґрунтовної дослідницької та пам'яткоохоронної роботи. Необхідним для точної геодезичної прив'язки редутив є також проведення польових досліджень, що в майбутньому є перспективним у плані розроблення туристично-екскурсійних маршрутів на базі Хотинської фортеці.

Джерела та література:

1. Гайсенюк Я.С. Рукшинські редути // Червона зірка. – 1969. – 27 вересня.
2. Деркачук Д.А., Тимошук Б.А. Хотин: Путеводитель. – Ужгород: Карпати, 1977. – 78 с.
3. Державний архів Чернівецької області. – Ф. 3. – Оп. 5. – Спр. 996. – Арк. 103-135.
4. Основные памятники и памятные места Черновицкой области // Українська радянська енциклопедія: В 12 т. – Вид. 2-е – К.: Голов. ред. Укр. рад. енци., 1985. – Т. 12. – С. 282.
5. Тимошук Б.О. Рукшинські редути // Радянська Буковина. – 1966. – 30 січня.
6. Чорний В.Д. Паспорт «Оборонні редути російських військ періоду російсько-турецької війни 1769 року». – Архів Чернівецького обласного центру з питань культурної спадщини. – 22 арк.

Олександр РУСНАК
(Чернівці)

КОМЕНДАНТ ХОТИНА ГЕНЕРАЛ-МАЙОР М.І. ЛІДЕРС

Одним із комендантів Хотина у перші роки після входження Бессарабії до складу Російської імперії був відомий воєначальник генерал-майор Микола Іванович Лідерс. Хоча його рід мав давні німецькі корені, а сам він перебував на військовій службі у царській Росії, значний період його життя і діяльності тісно пов'язаний з українськими землями.

Народився 1762 року в сім'ї Бернгарда Йоганна Лідерса (Liiders), вихідця з Гольштейна, надвірного радника, придворного лікаря (лейб-хірурга) при імператорі Петрі III [1].

З 1 січня 1767 року записаний сержантом в артилерію, а з 1 березня 1778 року вступив на службу сержантом в лейб-гвардії Преображенський полк. З 8 січня 1784 року став вахмістром в лейб-гвардії Кінному полку. У 1786 переведений в Таврійський кінно-єгерський полк, а 1 квітня 1787 року в Смоленський легкокінний полк. Учасник російсько-турецької війни 1787-1791 років (у 1788 році відзначився при взятті фортеці Очаків) і польських кампаній 1792-1794 років (у липні 1791 року переведений у Псковський піхотний полк) [12, с.455]. Станом на 1798 рік командував мушкетерською ротою у званні майора [4, с.114], а наприкінці того ж року у званні підполковника [4, с.115]. У 1799 році отримав звання полковника, а у 1800 генерал-майора [12, с.455].

У 1800-1806 роках був спочатку командиром Псковського мушкетерського, згодом шефом Брянського піхотного полку [12, с.455]. Під час російсько-австро-французької війни 1805 року дійшов з військами до Браунау на кордоні з Баварією, звідки за наказом М.І. Кутузова в жовтні 1805 року здійснив марш до містечка Велінца, потім через Ольмюц і Брюн прибув до Аустерліца. У ході Аустерліцької битви його полк був оточений французами, проте Лідерс зумів пробитися. З серпня 1806 року командував Охотським мушкетерським полком, переформував його в однойменний піхотний полк [10; 12, с.455].

За деякими даними, у ході російсько-турецької війни 1806-1812 років брав участь у боях на Дунаї, у 1809 році важко поранений при штурмі Браїлова [12, с.455]. Участь Охотського 43-го піхотного полку у цю-

му бою підтверджена у роботі К.С. Терлецького «Читання для нижніх чинів з історії 43-го Піхотного Охотського полку» [13, с.10-14], але, на жаль, автор не згадує про самого М. Лідерса. Імовірно, генерал-майор як шеф полку міг би воювати і за Сілістру наприкінці травня 1810 року [13, с.14-15], а далі задіяний у невдалому штурмі Рущука [11] наприкінці липня [13, с.16]. Відомо, що наступний бій за участю полку відбувся вже у вересні того ж року (взяття фортеці Брегово) [13, с.17-19]. Можливо, він і став останнім для М.І. Лідерса у складі Охотського полку.

Двічі, протягом 1810-1811 і 1813-1822 років М.І. Лідерс обіймав посаду коменданта Хотинської фортеці. Вперше комендантом Хотина він був призначений 7 жовтня 1810 року. А з 25 жовтня ще й командир Хотинського гарнізонного батальйону [12, с.455]. Відповідно до документів з Національного архіву Республіки Молдова, на які посилається Ю.В. Мисько, «3 серпня 1812 року брав участь у боях з французами, тому замість нього ці обов'язки були покладені на генерал-майора Гартінга» [9, с.102]. Вдруге приступити до несення комендантської служби у Хотині йому було наказано наприкінці грудня 1812 року [12, с.455]. Підтвердження перебування генерал-майора М.І. Лідерса міститься і у матеріалах Державного архіву Чернівецької області (далі - ДАЧО) у справах фондів Хотинського земського справництва [6, арк.206] та коменданта Хотинської фортеці [5, арк.3,4,15] (рис.1).

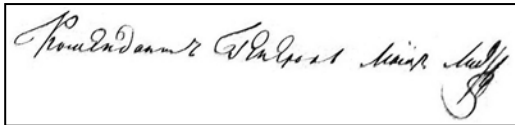

Рис. 1. Зразок підпису коменданта Хотина генерал-майора М.І. Лідерса [5, арк. 3 зв.]

У війні з Наполеоном 1812 року, очолював окремі загін (22, 27, 43-й егерські полки, Нейшлотський піхотний полк, Волинський уланський полк, 2 полки козаків і 4 роти артилерії), чисельністю 3500 чоловік, що прийшов з Балкан. Спочатку діяв на Мінському напрямку, потім отримав наказ з'єднатися з Дунайською армією та протистояти польським й австрійським військам Шварценберга і Рейнє. Згодом, долучився до головних сил 3-ї Західної армії в Мінську. Під час боїв на Березині Лідерс командував 9-ю піхотною дивізією [14, с.14]. Про ці події згадано і у донесенні П.В. Чічагова від 3 (15) жовтня 1812 року:

«Генерал-Майору Лідерсу, який залишився в Дубно з військами, котрі були у Сербії, але не досягли ще армії, я наказав іти з ними на Володимир [Волинський], і переправившись через Буг, вступити також в Князівство Варшавське й слідувати тим краєм до Бреста Литовського для з'єднання з армією. Ці рухи вчинені з тим наміром, щоб не тільки потурбувати з цього боку ворога, а й щоб використати всі способи з сусіднього нам ворожого краю для продовольства ввіреної мені армії» [7]. Через кілька тижнів, 5 (17) листопада, два полки із загону Лідерса, минули Пінськ і з'єдналися з головною армією Чічагова у Мінську [2, с.226]. Також брав участь у боях під Несвіжем, Брилями, звільненні Борисова і Вільно [12, с.455].

3 1820 року у відставці через хворобу. Був нагороджений орденами Св. Георгія 4-го ст., Св. Володимира 3-го ст., Мальтійським хрестом і золоту шпагою з написом «За хоробрість», прикрашеною діамантами. Помер 1822 року [10].

Його діти Олександр та Костянтин теж стали військовими. Олександр Миколайович став генерал-ад'ютантом [8], а Костянтин Миколайович генерал-майором [3].

Джерела та література:

1. Бернгард Иоганн Лидерс. – Режим доступу: <http://ru.rodovid.org/wk/Запись:633328>
2. Богданович М.И. История Отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам. – СПб.: Тип. Торгового дома С. Струговщика, Г. Похитонова, Н. Водова и Ко, 1860. – Т. 3. – 563 с.
3. Генералитет российской императорской армии и флота. – Режим доступу: http://www.rusgeneral.ru/general_12.html
4. Гениев Н. История Псковского пехотного Генерала-Фельдмаршала Кутузова-Смоленского полка. 1700-1881. – М.: Тип. А. Иванова, 1883. – 442 с.
5. ДАЧО. – Ф. 364. – Комендант Хотинской крепости. – Оп. 1. – Спр. 1. Дело по рассмотрению прошения австрийско-подданного купца Манусевича о возвращении ему 40 лошадей, отобранных при переправе в Молдавию. – 200 арк.
6. ДАЧО. – Ф. 1168. Хотинское земское исправничество. – Оп. 1. – Спр. 5. Предписания Бессарабского гражданского губернатора о принятии мер по борьбе с эпидемией чумы, о сборе продуктов и одежды для оказания помощи населению, пострадавшему от чумы;

випадках як крилату фразу для заохочення інтересу до вивчення рідної історії. Вступна частина актуалізує увагу на героїчному минулому регіону з найдавніших часів з хронологічною прив'язкою до знакових постатей в історії різних народів.

Перелічена низка категорій стаціонарних і рухомих пам'яток – руїни фортець, городища, кургани, монети, зброя, предмети побуту – розглядається не виключно в руслі патріотизму та героїчного минулого краю, а й у якості потенційного важливого історичного джерела. Висловлюється занепокоєння щодо їх належного зберігання і втрати у зв'язку з неусвідомленням справжньої наукової вартості та згубним приватним колекціонуванням.

Як спосіб запобігти цим негативним тенденціям вказується необхідність створення власного місцевого музею. Чільне місце в етнографічній складовій відведено оригінальним за оформленням виробам місцевих промислів, насамперед продукції ткацтва. У зв'язку з традиційною сільськогосподарською спеціалізацією економіки Хотинщини, доцільність створення відповідного відділу районного музею не вимагало додаткового обґрунтування й розглядалося як належне.

Для реалізації проекту планувалося використати вільні приміщення будівлі земства, для обладнання яких перед земськими зборами клопоталося про виділення коштів – 100 крб. Більша ж частина суми – 200 крб. – передбачалася для закупівлі експонатів. Збором старожитностей мав займатися хранитель музею, очевидно, на громадських засадах.

Ймовірно, відкриття музею планувалося провести в рамках відзначення 300 річниці правління династії Романових. Проте через нез'ясовані причини, згідно з даними виписки із журналу засідань земських зборів, доповідь про відкриття музею при земській управі була знята [1, арк.3].

Необхідність кардинального посилення пам'яткоохоронної справи та ідея доцільності створення місцевого музею були зовсім не новими, до того ж в одному із випадків адресувалися до представників правлячої династії. Так, окремі заходи адміністрації, Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, Зарожанського промислового товариства не носили системного характеру, а виявлені старожитності в кращому випадку розпорозувалися по віддалених музеях Російської імперії [6, с.56-58].

У 1856 р. уродженець Полтавщини, відомий етнограф, мовознавець, письменник і поет О.С. Афанасьєв-Чужбинський (1816-1875) за пропозицією великого князя Костянтина Миколайовича (Романова) спільно з іншими дослідниками був відправлений у мандрівку за державний кошт вивчати побут і звичаї населення прирічкових та приморських районів Російської імперії, обравши для себе найбільш відомі та близькі басейни Дніпра й Дністра. Результати мандрівки знайшли відображення на сторінках праці «Поїздка у Південну Росію», другий том якої носив назву «Нариси Дністра» й описував подорож Пруто-Дністровським межиріччям на російській ділянці течії [2]. Робота містить інформацію про деякі старожитності Хотинщини: Хотинську фортецю, скельно-печерні комплекси поблизу Нагорян і Галиці, жертвний колодязь у Зеленій Липі, Рухотинське городище, Ставчанський курганный могильник, окремі знахідки [4]. Аналіз відомостей засвідчує, що місцева археологічна наука в другій половині XIX ст. перебувала на стадії зародження. Попри фрагментарний та нечислений матеріал, у О. Афанасьєва-Чужбинського склалося позитивне враження про перспективу вивчення місцевих старожитностей [2, с.53,76]. Більше того, дослідник вказав на необхідність заснування на Хотинщині народного археологічного музею [2, с.54-56]. Перешкодою до цього був брак коштів на проведення археологічних досліджень і відкриття музейного закладу, вихід із чого намагався запропонувати дослідник. Попри бідність наукових товариств і відсутність їх належного фінансування з боку уряду, О. Афанасьєв-Чужбинський доволі оптимістично відзначав: «Я твердо переконаний, що в нетривалому часі зібралася б велика сума, принаймні достатня для археологічних пошуків, і заснований музей поповнився б рідкісними екземплярами, з яких не одному, можливо, суджено було б пролити світло на яку-небудь таємничу віддалену епоху. ... немає ніякого сумніву, що швидко розвиток нашого суспільства відбудеться належним чином... і наука стане на той рівень, на якому перебуває вона в передових західних державах. Відповідно думка моя про заснування народного музею не може назватися утопією» (переклад – О.Р., М.І.) [2, с.54,56].

Таким чином, проаналізована доповідь із архівної справи вносить нові штрихи до питання зародження пам'яткоохоронної діяльності у регіоні, а задум відкрити музей у Хотині залишився нереалізованим як у другій половині XIX, так і на початку XX ст. Окремі ж з порушених питань продовжують залишатися актуальними і сьогодні.

Объ открытіи в г. Хотинъ районного историко-археологическаго, этнографическаго и сельско-хозяйственнаго земскаго музея.

«Да вѣ...даютъ потомки православныхъ
Земли родной минувшую судьбу»
«...» ...

Хотинскій уездъ – эта, какъ бы затертая холодными бортами сосѣднихъ царствъ, прекрасная и мирная окраина Великой Руси, – въ лѣтописяхъ государства отмѣчена, какъ арена, на которой разыгрывались крупные событія освѣщенный пожарами, обгаренный кровію гражданъ исторіи страдальца-края. Съ незапамятныхъ моментовъ жизни земли, и эпохи Аттилы и скифовъ, Геродота и грековъ Траяна, отъ римскаго императора Траяна и вождя заальпійскихъ легіоновъ Т... – и до позднейшихъ временъ Великаго Петра, Хоткевича, Яна Собіесскаго, молдавскаго господаря Лупуллы, – Альб..., Хмельницкаго и фельдмаршала Миниха, – територія Хотинскаго уезда непрерывно приковывала вбдительности геніевъ дипломатіи и армій. Развалины крѣпостей, городища, курганы, высокія могилы – все это нѣмые и в то-же время краснорѣчивые свидѣтели – пам'ятники великихъ славныхъ и мрачныхъ судебъ нашего края. Та земля, которую мы нынѣ пашемъ, черноземъ земля родящая и тучная, удобрена [арк. 1] костями и тѣлами героев-предковъ. Это, как-бы, огромная, набранная уже въ типографіи, но еще не отпечатанная, закрытая для нашего поколѣнія книга прошлыхъ судебъ нашего края, о содержаніи которой мы имѣемъ весьма полное представленіе по тѣмъ частямъ шрифта, которые отъ поры до времени, какъ-бы вылетаютъ изъ набора, это-жѣ древнія монеты, оружие, корудійные снаряды пушѣчные снаряды, утварь, – которыя мы находимъ в землѣ и, въ лучшемъ случаѣ, хранимъ для памяти по карманамъ и кладовкамъ, не придавая имъ особаго значенія, въ большинствѣ изъ случаевъ подобные памятники старины глубокой или выбрасываются вонъ, какъ ненужный хламъ, или сбываются коллекціонерамъ-нумизматамъ, обогащая частныхъ предпринимателей или чужіе музеи.

Национальная гордость, чувствъ интеллигентныхъ властно требуетъ остановить расхищенія этихъ священнѣйшихъ научныхъ сокровищъ. ... «да вѣдаютъ потомки православныхъ, Земли родной минувшую судьбу».

Ясно, что средствами къ данной цѣли является учрежденіе собственаго музея съ историко-археологическимъ отдѣломъ. «Да вѣдаютъ потомки православныхъ, Земли родной минувшую судьбу».

Нечего и говорить, что произведенія мѣстнаго кустарнаго промысла, всевозможные буковинскія ткани съ дивнымъ народнымъ орнаментомъ, чарующимъ своею оригинальностью узора серѣзнаго посѣтителя выставокъ и музеевъ, – отрасль ревниво [арк. 1 зв.] пообереваемая ... теперь земствами, долженъ занять въ музеи, какъ постоянно выставкѣ, почетнѣе мѣсто.

Что-же касается сельско-хозяйственнаго отдѣла районнаго земскаго музея, то о полезности его для края, о необходимости его открытія при Земской Управѣ, в цѣляхъ строго научныхъ да практическихъ, излишне и распространяться. Успѣшное-же его развитія гарантируется уже наличностью агрономической приставкѣ Управы, которой, обладая нужными специальными познаніями, можетъ, на первыхъ порахъ, поставить дѣло серьезно и солидно...

Проникнутая яснымъ сознаниемъ культурныхъ и полезныхъ поставленной на очередь задачи, располагая в настоящее время свободнымъ помѣщеніемъ в земскомъ домѣ, ... Управа ходатайствуетъ предъ Земскимъ

Собраниемъ: 1) объ ассигнованіи на нужды предповаженнаго къ открытію музея всего лишь 300 рублей (100 на оборудованіе помѣщенія и 200 на приобрѣтенія экспонатовъ), и 2) разрѣшеніи бесплатныхъ походовъ по открытому месту Управы хранителя музея в цѣляхъ отберанія и собиранія памятниковъ старины, предметовъ кустарнаго производства и сельско-хоз.яйственныхъ экспонатовъ. [арк. 2]

Выписка

изъ журнала утренняя засѣданія земскаго собранія 27 сентября 1913 года.

Предсѣдателемъ Управы снятъ съ очереди докладъ №58 «Объ открытіи при Земской Управѣ историко-археологическаго, этнографическаго и сельско-хозяйственнаго музея». Съ подлиннымъ верно:

Секретарь Управы (підпис) [арк. 3]

Джерела та література:

1. Хотинська повітова земська управа, м. Хотин. Хотинская уездная земская управа, г. Хотин. – Ф. 42. – Оп. 2. – Спр. 135. Докладъ объ открытіи при земской управе историко-археологическаго, этнографическаго и сельско-хозяйственнаго музея. – 1913. – 3 арк.

2. Афанасьєв (Чужбинській) А.С. Поездка в Южную Россию. Очерки Днестра. – СПб.: Книгоизд-во Германъ Гоппе, 1893. – 422 с.
3. Державний архів Чернівецької області. Путівник. – Київ-Чернівці, 2006. – Т. 1: Фонди дорадянського періоду. – 429 с.
4. Ільків М.В. «Нариси Дністра» О. Афанасьєва-Чужбинського про старожитності Хотинщини / М.В. Ільків // Вісник Інституту археології. Львівський університет. – 2013. – Вип. 8. – С. 65-74.
5. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. – Хотин, 2012. – 128 с.
6. Пивоваров С. Археологічні дослідження та реставраційні роботи в Хотинській фортеці // ПССІАЕ. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – Т. 1(31). – С. 54-70.

Любомир МИХАЙЛИНА
(Київ),
Микола ІЛЬКІВ
(Чернівці)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2015 Р.

У вітчизняній археологічній науці, особливо під час кількох останніх десятиліть, спостерігається досить різке підвищення верхньої хронологічної межі досліджуваних пам'яток. Основними об'єктами досліджень доби українського козацтва стали рештки Запорозьких Січей, давніх міст і фортець, полів битв тощо. Здобуті матеріали засвідчили перспективність вивчення старожитностей нового часу як цінного історичного джерела.

Важливі матеріали було здобуто також у результаті археологічних досліджень Хотинської фортеці – ключової пам'ятки оборонного зодчества правобережжя Середнього Дністра у X-XIX ст. За результатами польових робіт з'ясовано періоди заселення мису та зведення на ньому найдавніших укріплень [18; 19, с.96-97; 11; 2], визначено особливості окремих оборонних елементів фортеці [5; 4], вибудовано періодизацію її функціонування [18; 19, с.96-97], подано характеристику окремих категорій рухомого матеріалу нового часу [6-10; 13; 16; 17; 1].

Науково-рятивні археологічні дослідження було продовжено й у 2015 р., які зосередилися на території Привратного двору Хотинського замку. Зокрема було продовжено розчищення решток оборонної лінії XV ст., зруйнованої орієнтовно в 1675 р.: Південно-східної вежі й частково примикаючої до неї куртини та великого фрагменту підірваного південного муру (відстань від краю останніх об'єктів до сучасного південного муру замку становить, відповідно, 5,1 м; 8,9 м; 6,5 м). Кількаметрові культурні нашарування в даній частині цитаделі сформувалися, очевидно, на протязі вузького проміжку часу на початку XVIII ст. Для відновлення сильно поруйнованого замку турецька адміністрація відбудувала Південно-західну (Ковальську) башту та звела новий південний мур, збільшивши тим самим розміри цитаделі [4, с.13-17; 15, с.68], а пониження колишнього рову засипала землею, сформувавши таким чином Привратний двір. У його заповнення у перевідкладеному стані потра-

пили різночасові старожитності, починаючи з неолітичних. Зрідка трапляються матеріали XI-XIV ст., дещо частіше – XV-XVI ст. і XIX ст. Переважна ж більшість знахідок характерні для XVII-XVIII ст.

Більшість виявленого матеріалу представлена керамічними виробами: фрагментами посуду, пічних кахель, люльками. Трапляється в т.ч. й білоглиняний посуд з жовтою поливою та фрагментованими скляними речами (штоф, аптечна «ямпулька») (рис. 2, 6, 7). За матеріалом виготовлення виявлені курильні трубки поділяються на біло-, світло- й сіроглиняні (рис. 1). Деякі з перших покриті жовтою поливою, а також мають характерне чалмоподібне оформлення тульйки; інші – представлені фрагментами кількох ідентичних екземплярів. Майже всі світлоглиняні люльки, крім заглибленого декору, характеризуються якісно пролискованою поверхнею. Саме на цій групі виробів нерідко трапляються клейма на тульйках і як виняток – на чашечці, переважно у вигляді пташок, листка папірусу, арабської в'язі.

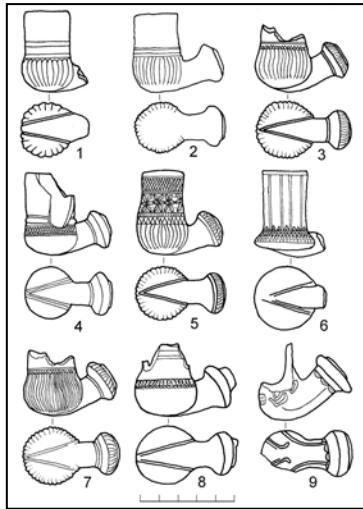

Рис. 1. Керамічні люльки з Привратного двору Хотинського замку (дослідження 2015 р.)

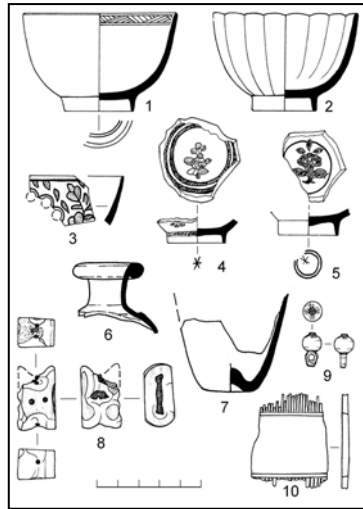

Рис. 2. Фрагменти піал (1-5), скляних посудин (6, 7) і кістяні вироби (8-10)

Фрагментами представлені порцелянові та напівфаянсові чашечки-піали, серед яких розпізнається продукція м. Кютахія з характерним

рослинним мотивом, переважно поліхромним (рис. 2, 4, 5). Переважно їх боковинки гладкі, рідше оформлені у вигляді прямих чи по спіралі закручених рельєфних пелюсток (діаметр вінець – 7 см; діаметр денця – 3,1 см; висота – 4,7 см) (рис. 2, 2). На одній зі стінок присутні отвори, облямовані розписом (рис. 2, 3), а на денцях на піддоні (діаметр – 2,8-2,9 см) – нанесена синьою або чорною фарбою шестипроменева розетка (рис. 2, 4, 5).

Окремі порцелянові чаші з незначним кобальтовим розписом по білому фоні зсередини та коричневим блискучим тлом ззовні попередньо можна пов'язати із виробами західноєвропейських майстрів (діаметр вінець – 7,5 см; діаметр денця – 3,3 см; висота – 4,7 см) (рис. 2, 1). Так, аналогічні імпорти відомі серед матеріалів Самарі – Богородицької фортеці [3, с.101, табл. 9, 9]. Цікаво, що надзвичайно схожими до них за стилем оформлення є деякі напівфаянси з археологічних матеріалів Хотинського замку, що, з огляду на значно нижчу якість тіста й примітивніший розпис, можна розглядати як турецьке наслідування чи підробки західноєвропейських зразків.

Рис. 3. Вироби з чорного (1, 2, 13) та кольорових (3-12) металів

Декілька знахідок – елементи холодної зброї. Це, насамперед, два бронзові наконечники піхов (шпаг?) з конічною втулкою та кулястим

потовщенням (4×1,6; 2,8×1,1 см) (рис. 3, 6, 7), а також зламанний гачок від холодної зброї з клеймом у квадратній рамці (2,6×2,1 см) (рис. 3, 5). З Привратного двору походить також фрагментований ніж з 6-кутним перехватом і прямокутним у профілі черешком (довжина – 8,5; ширина леза – 2,2 см) (рис. 3, 1). Затильником руків'я ножа слугувала, очевидно, бляшана випукла накладка з отвором по центру (1,5×1,1) (рис. 3, 4).

Декілька бронзових виробів виступали деталями ручної вогнепальної зброї: скоби від спускового гачка (рис. 3, 9, 10) та пластинчаста обойма-фіксатор для кріплення в ложі 8-гранного ствола (висота – 4,1 см; ширина – 3,7; внутрішня ширина під ствол – 2,5 см; ширина пластини – 0,7 см) (рис. 3, 8). До цієї ж категорії знахідок належить квадратний у плані рушничний кремій сіро-коричневого відтінку (2,9×2,9×1 см).

Значною кількістю представлені свинцеві кулі від ручної вогнепальної зброї, відлиті у двосторонніх формах: стандартні сферичної форми, із не відділеним литником, деформовані. За заокругленим значенням калібру та ваги вони умовно розподіляються на 6 груп: 1) діаметр – 23 мм; вага – 63-64 г; 2) діаметр – 16-19 мм; вага – 25-34 г; 3) діаметр – 14-15 мм; вага – 19-20 г; 4) діаметр – 13-14 мм; вага – 13-14 г; 5) діаметр – 11-12 мм; вага – 9-10 г; 6) діаметр – 10 мм; вага – 5-7 г. З поміж артилерійських боєприпасів виділяється вапнякове гарматне ядро діаметром 21 см. Виявлено також осколки кулястих гранат з товстостінного темно-зеленого чи рожевого скла.

У західній частині двору на ділянці його природного пониження виявлено російські свинцеві підвісні пломби з двоголовим орлом та характерними надписами: «Т.К.К. 1855», «Т.К.К. 1858», «Т.К.К. 1888», «Симбир.К...К 18...6 г», «1341 15 1/4».

Поодинокими знахідками представлені деталі обмундирування та спорядження, побутові речі тощо. Наприклад, бронзове калатало-бубонець з кулькою всередині та петлею для підвішування (діаметр – 2,9-3,1 см) (рис. 3, 12); 6-променева зірка з білого металу (діаметр – 3 см; вага – 3,1 г) (рис. 3, 3); бронзові гудзики з петельчастими вушками. Із заліза виготовлена пешня завдовжки 16,8 см із розширеним лезом (ширина – 10 см) та скрученою кінцевою втулкою (діаметр – 3,8 см) з отвором (рис. 3, 13), а також залізне калачеподібне кресало (6,4×2,1×0,7 см) (рис. 3, 2).

До матеріалів нового часу відноситься також шкіряна підшошва взуття зі слабо виділеним каблуком і слідами цвяшків по периметру та 4 витиснутими клеймами: 1) коло діаметром 1,1 см без помітних надписів;

2) коло того ж діаметра з надписом «19.5» всередині; 3) «209»; 4) «36» (довжина – 21 см; ширина – 8 см).

Кілька речей належать до продукції косторізню справи: роговий дворядний гребінь з різною щільністю зубців (4,5×3,7×0,3 см) (рис. 2, 10); гудзик, виточений на токарному станку зі слоновієї кістки з додатковим різьбленням (висота – 1,65 см; діаметр – 0,95 см) (рис. 2, 9). Останній був, очевидно, мануфактурного виробництва й має відповідні аналогії, наприклад, з Самарі – Богородицької фортеці [3, с.124-125, рис. 59, 16].

З культурних нашарувань Привратного двору Хотинського замку походить астрагал зі сточеними чотирма гранями (3,0×1,8×1,5 см) (рис. 2, 8). Із бокової грані у ньому зроблено видовжене заглиблення, залите свинцем. На випуклій широкій стороні висвердлені 2 отвори, а на коротких бокових – 1 та 2, які заповнив свинець. Характер обтяження виробу досить різниться від середньовічних зразків, що, попри перевідкладений характер ґрунту, дає підстави його умовно датувати XVII-XVIII ст. за переважаючою більшістю супровідної кераміки. Цілком очевидно, що дана знахідка використовувалася під час гри в якості битки.

Значну кількість рухомого матеріалу польового сезону 2015 р. становлять монети – понад шість десятків: Молдавського князівства, Речі Посполитої, Угорщини, Османської та Російської імперій, які ще потребують детального вивчення.

У західній частині розкопу зафіксовано кам'яний будівельний блок від аркового проїому, декорований потрійними ускладненими канелюрами та зі слідами кількарзової побілки. Схожі елементи присутні в конструкції вікон другого поверху південної стіни палацу пиркелаба, що дозволяє попередньо віднести дану знахідку до XV ст.

Виявлений рухомий матеріал доповнює асортимент і кількість різних категорій археологічних знахідок як потенційних музейних експонатів, в т.ч. й періоду Хотинської райі, а у значній мірі вивільнений від земляного заповнення Привратний двір Хотинського замку відкриває нові перспективи розвитку екскурсійної діяльності заповідника.

Джерела та література:

1. Ільків М. «Нюрнберзький квадрант» з Хотинської фортеці // ПССІАЕ. – Вишніця: Черемош, 2014. – Т. 2(38). – С. 21-48.
2. Ільків М.В., Пивоваров С.В., Михайлина Л.П., Мисько Ю.В. Роботи на території Хотинської фортеці у 2013 р.// АДУ 2013. – К., 2014. – С. 271-272.

3. Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Харитонова О.В. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицьком фортеці. – Дніпропетровськ: Ліра, 2013. – Вип. 2. – 176 с.
4. Масан О., Мисько Ю. Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2009. – Т. 2(28). – С. 9-20.
5. Мисько Ю. Хотинська мечеть за підсумками археологічних досліджень 2004-2006 рр. // Археологічні студії. – Київ-Чернівці, 2008. – Вип. 3. – С. 241-251.
6. Мисько Ю.В. Турецькі напівфаянси з розкопок на території Хотинської фортеці // Актуальні питання історії, науки і техніки: Матер. VIII Всеукр. наук. конф. – К., 2009. – С. 277-279.
7. Мисько Ю. Керамічні матеріали з розкопок на території Хотинської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 63-68.
8. Мисько Ю., Галенко О. Клейма на турецьких люльках з Хотинської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 456.
9. Мисько Ю., Пивоваров С. Турецькі артефакти з розкопок Хотинської фортеці у 2011 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2012. – Вип. 21. – Ч. II. – С. 367-370.
10. Мисько Ю. Археологічні свідчення польської присутності на території Хотинської фортеці // Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річниці Хотинської битви 1673 року). – Хотин: ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2013. – С. 96-103.
11. Михайлина Л.П. Археологічні дані про час виникнення Хотина // Хотину – 1000 років: Матер. Міжнар. наук. конф., присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці: Прут, 2000. – С. 5-7.
12. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. – Хотин, 2011. – 128 с.
13. Огуй О., Пивоваров С. Знахідки турецьких монет XVIII ст. на Хотинщині // Джерела з історії Хотинської фортеці: Матер. Міжнар. наук. конф. – Чернівці: Прут, 2006. – С. 57-60.
14. Пивоваров С. Археологічні та нумізматичні пам'ятки Хотинщини XVIII ст. // Ставчанська битва 1739 р. в контексті європейської історії XVIII ст.: Матер. Міжнар.наук. конф. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 19-24.

15. Пивоваров С. Археологічні дослідження та реставраційні роботи в Хотинській фортеці // ПССІАЕ. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – Т. 1(31). – С. 54-70.
16. Пивоваров С. Монетні знахідки з Хотинської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2012. – Вип. 21. – Ч. I. – С. 168-171.
17. Пивоваров С. Монети Росії з археологічних досліджень Хотинської фортеці // Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річниці Хотинської битви 1673 року). – Хотин: ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2013. – С. 135-140.
18. Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Т. 22. – С. 29-39.
19. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.: Наукова думка, 1982. – 208 с.

Марія ІЛЬКІВ
(Чернівці)

ОБРАЗОТВОРЧІСТЬ ТА ДЕКОР ПІЧНИХ КАХЕЛЬ МЕЖИРІЧЧЯ ВЕРХНЬОГО ПРУТУ ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА

Яскравим проявом декоративно-прикладного мистецтва виступають пічні кахлі. Попри свої утилітарні функції спорудження опалювального пристрою, вони слугували важливою складовою декорування житлового приміщення й відображали естетичні вподобання, звичаї та певні історичні події. Завдяки різнохарактерній орнаментиці піч стала не лише джерелом тепла, а й головною окрасою житла зі складною архітектурою, вибудованою лицевими, кутовими, поясковими, карнизними та увінчуючими кахлями [5].

Не знайшов належного відображення в науковій літературі цей різновид художньої кераміки з території сучасної Чернівецької області, у зв'язку з чим метою даної розвідки є характеристика образотворчості та декору пічних кахель з межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра XV – початку XX ст. на основі аналізу вибірки різночасових виробів, які ще не виступали об'єктом окремого дослідження.

Відтворення історичного образу, форми й композицій ранніх кахель, уява про естетичний вияв в інтер'єрі базується, передусім, на основі археологічних матеріалів. Найдавнішими на досліджуваній території є червоноглиняні кахлі XV ст. з Хотинської фортеці [6, с.30-31]. Деякі з них мали форму горщиків з фігурним горлом, інші – мисок прямокутної або квадратної форм. Горщикоподібна кахля з фігурним отвором у вигляді квадрифоля свідчить про урізноманітнення форм отворів й естетичних якостей глиняних виробів. Мископодібні кахлі розглядаються, як наступний етап в еволюції кахель і нагадують глибокі миски з квадратним виливом. Поверхня денця посудиноподібної кахлі з Хотина містить нескладну пластично-фактурну орнаmentaцію у вигляді концентричних кіл. Такі кахлі належать до високих виробів із слабозхиленими стінками та виконували роль сучасного калорифера.

Серед матеріалів досліджуваної вибірки, виділяється фрагмент кахлі з кількоступінчастою рамкою по периметру та з сюжетним зображенням, від якого віліла пола плаття чи сукні та чобітки. Портретні моти-

ви належать до загальноєвропейських ренесансних сюжетів, а їх поява була обумовлена гуманізмом Відродження. Вплив цього жанру, що в Україні з другої половини XVI – XVII ст. набув розвитку у пластиці, живописі, книжковій гравюрі, очевидно, зумовив розширення репертуару і в тогочасному кахлярстві.

Привертає увагу кахля XVI – XVII ст. із зображенням вусатого чоловіка. Портретований одітий відповідно до тодішньої іспанської моди, популярної у всій Європі. Каркасний тип костюма гармонійно співставляється з гофрованим, мереживним, круглим коміром – горгера, який жартома називали «мельничні жорна». Характерною рисою даної «портретної» кахлі є збереження чіткості та виразності при невеликій висоті рельєфу. Слід відмітити, що антропоморфне зображення на кахлі не лише геометризувалося, але й піддалося високому ступеню узагальнення й стилізації.

У межах ранньонового часу хронологічно перебуває й сюжетна фрагментована кахля із зображенням вершника, представлена в експозиційних залах Хотинської фортеці. Лицьова пластина кахлі, прикрашена у техніці високого рельєфу. Фігури зображені доволі спрощено і схематично, практично без дрібних деталей. Центральне місце у композиції займає чоловік верхи на коні. Фігури повернуті ліворуч. Лівою рукою вершник тримає перед собою віжки. Зображення вершника на коні було досить популярним у народному мистецтві козацької доби, тому нерідко воно зустрічається і на пічних коробчастих кахлях періоду українського бароко (XVII-XVIII ст.). За основу зображення взято геральдичний сюжет – «Погоня» із герба Великого князівства Литовського. З кінця XVII ст. у народному мистецтві «Погоня» поєднується з образом козака. До геральдичної групи відносяться фрагменти кількох лицевих і однієї кутової кахель останньої третини XVII ст., на яких зображений двоголовий орел із розпростертими крилами [4, с.35-36, рис. 9, 1].

З останньої третини XVII ст. набули поширення полив'яні безрамчасті кахлі [1, с.72-73]. Зразки названих кахель також знайдені на території Хотинської фортеці. Прикладом можуть бути деякі бокові кахлі із рослинним та лицевим із симетричним рослинно-орнітоморфним орнаментом, на які нанесена зелена полива [4, с.35-36, рис. 9, 2]. У центральній частині кахлі використаний мотив «дерева життя». Посередині зображений паросток, обабіч – симетричні вигнуті рослинні

пагони із закрученим листям, на яких сидять птахи. Композиція характеризується єдністю симетричної схеми.

У цьому контексті цікавими є рештки печі першої третини XVIII ст. з Хотинської фортеці, дослідженої у 2014 р. Виявлено плінтус у вигляді цегляної основи та череня на глиняному розчині (1×1 м) з кам'яним входом та великого розвалу різних кахель (6 орнаментальних мотивів) і димаря з керамічної водопровідної труби, серед яких знайдено російську полушку 1736 р. На долівці печі лежала роздавлена напівфаянсова піала виробництва м. Кютахія (рис. 1).

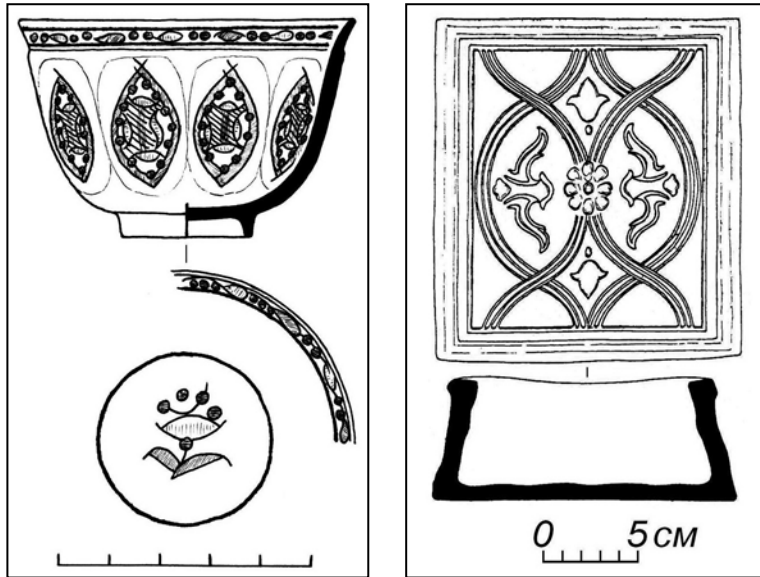

Рис.1.

Рис.2.

Судячи із знахідок, домінуюче місце на кахлях посідає стилізований рослинно-геометричний орнамент, здебільшого побудований симетрично.

Відомо, що з XVI ст. рослинний орнамент інтенсивно розвивався і набув широкого застосування в різних видах мистецтва. Однією з найпоширеніших і типових стала осьова (вісна) чотиричленна композиція з означеним центром, побудована на взаємно перпендикулярних перехрещених діагоналях або осях, паралельних сторонам кахлі (рис. 2).

Орнамент, вийшовши за межі однієї плитки, дістав продовження на сусідні, складаючи, таким чином, як узориста тканина або килим, єдиний орнаментальний мотив на поверхні печі. Широкого розповсюдження в керамічній орнаментиці набув відомий мотив «вазона» (рис. 3). У цьому варіанті «вазон» трансформується у «дерево життя», зображення якого пов'язують із образом родовідного дерева. Симетричною структурою вирізнялися й типові для ренесансних кахель гротески – композиції з рослинних пагонів, завитків, на завершення яких могли міститися роги достатку.

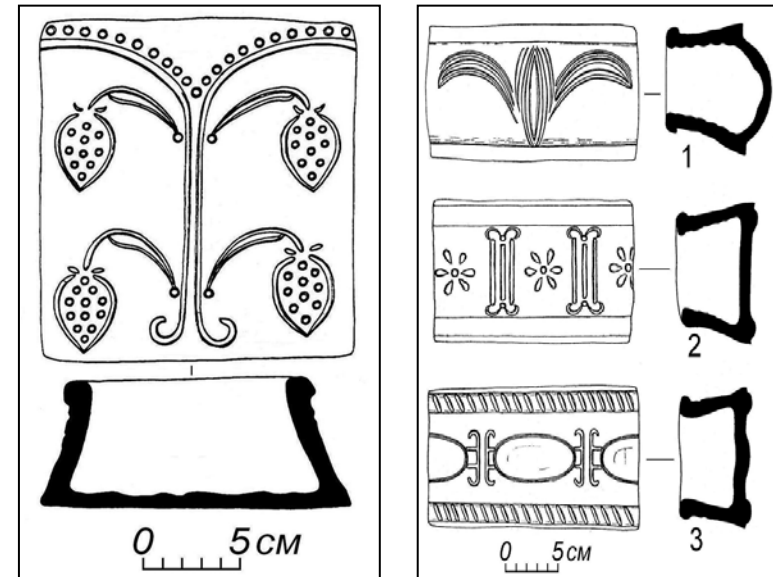

Рис.3.

Рис.4.

Окрему групу складають карнизні та пояскові кахлі з різноманітною орнаментациєю. Вони містять традиційні орнаментальні мотиви, проте їх оздоблення дещо дрібніше у порівнянні з декоруванням печі. Поширеним варіантом композиції на пояскових кахлях був орнамент з однакових по висоті вертикальних рисок, розеток, овалів тощо, що чергуються і розміщені на однаковій відстані (рис. 4, 2, 3). До характерних завершень належать символічні трипелюсткові мотиви (рис. 4, 1). Пишне буяння рослинного орнаменту, декоративна насиченість притаманні

карнизним кахлям з рослинним орнаментом першої третини XVIII ст. із Хотина. Розкішна гілка з ритмічно укладеними обабіч пагонами, листочками та пуп'янками шириться по всій поверхні кахлі, досить щільно заповнюючи її площину. Тут домінує мотив симетрично розташованих ліан, що вигинаються то серцеподібно, то ліроподібно. Ліани обросли листям, а закінчуються квітами стилізованого тюльпану.

Подальшу картину розвитку художньої кераміки засвідчують народні кахлі, поодинокі зразки яких походять з колекції Чернівецького обласного художнього музею. На сьогодні найкращі взірці зібрання глиняної пластики ЧХМ прикрашають його експозиційні зали.

Народні кахлі другої половини XIX ст. – початку XX ст. посідають особливе місце в українському кахлярстві. Особливістю цих кахель є перевага фігурних зображень (антропоморфних, тератологічних, геральдичних тощо) над орнаментальними.

Провідними осередками кахлярства були Коломия, згодом Кути (початок XX ст.), а також Косів і Пістинь, вироби яких засвідчують яскраві локальні варіанти формотворення. У другій половині XIX ст. широке визнання та славу далеко за межами гуцульського краю здобув Олекса Бахматюк (Бахмінський) (1820-1882) [3]. Найбільш вагому групу становлять композиції світського характеру на побутові теми. Сюжети на музичні, військові, гумористичні мотиви автором почерпнуто з народного мистецтва, фольклору, суспільного та домашнього побуту. Також, кумедними видаються сценки із зображенням екіпажу (брочки) чи розваг. Уповні на кахлях майстра представлені композиції з тератологічними мотивами (олені, воли, леви тощо). Поруч із світськими й тератологічними композиціями вагоме місце в кахлярському репертуарі О. Бахматюка посідали релігійні зображення, що є регіональною відмінністю.

Про високий рівень розвитку галузі наприкінці XIX – першої чверті XX ст. свідчить різноманітний матеріал талановитого випускника Коломийської гончарної школи Петра Кошака (1864-1940) [3]. Оздоблюючи кахлі, він надав перевагу рослинним орнаментам, поєднуючи їх із зображеннями птахів, оленів тощо. Як бачимо, полив'яне покриття, створюючи блискучу гладку фактуру, підкреслювало пластичні якості рельєфів, напружену гру світла й тіні, сприяючи декоративності виробів.

Значна група матеріалів, що утворює архітектурно-декоративну кераміку, представлена, в першу чергу, пічними кахлями, давно стала

предметом колекціонування музеями та приватними особами. А завдяки новим археологічним розкопкам, джерельна база для їх вивчення регулярно поповнюється. Навіть короткий огляд вибірки кахель представляє свого роду галерею керамічної пластики, яка, з одного боку, відображає творче мислення тогочасних гончарів, а з іншого – виступає яскравим відбитком матеріальної культури регіону.

Джерела та література:

1. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. – К.: ІЗМН, 1997. – 336 с.
2. Біляєва С. Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII – XVIII ст.). – К., 2012. – 524 с.
3. Гоберман Д.Н. По Гуцульщині. – Л.: Искусство, 1979. – 170 с.
4. Ільків М. «Нюрнберзький квадрант» з Хотинської фортеці // ПССІАЕ. – Вишніця: Черемош, 2014. – Т. 2(38). – С. 21-48.
5. Колупаєва А. Українські кахлі XIV – початку XX ст. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевість. – Львів, 2006. – 384 с.
6. Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Т. 22. – С. 29-39.
7. Яношак-Пшибила О. Кахлі у колекції родини Фіголів // Народознавчі зошити. – 2012. – № 4. – С. 725-731.
8. Batariuc P.-V. Catalogul colectiei Romstorfer: Ceramica monumentala. – Suceava: Musatinii, 2008. – 224 p.

Володимир ЄМЧУК
(Чернівці)

ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ІНВЕНТАРИЗАЦІЇ (ОБСТЕЖЕННЯ) ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ ХОТИНЩИНИ У 2014-2015 рр.

Культурно-історична спадщина є ключовим елементом розвитку історичної свідомості, впливовим чинником формування єдиної української національної ідентичності та утвердження об'єднаних цінностей у суспільстві.

Чернівецька область може пишатися своєю історико-культурною спадщиною. На державному обліку нині перебуває близько 2000 об'єктів історико-культурного значення, зокрема 393 об'єктів знаходяться на території Хотинщини (Північної Бессарабії): Хотинський, Кельменецький, Сокирянський та частково Новоселицький райони.

Серед них варто згадати такі еталонні пам'ятки як: Молодове I і V (палеоліт, мезоліт), Поливанів Яр, Ленківці (єнеоліт), Долиняни і Перебиківці (ранньозалізний вік), Комарів, Оселівка, Романківці (пізньоантичний час), Рашків, Галиця, Зелена Липа (середньовіччя), Хотинська фортеця (козацька доба).

Протягом 2014 р. та першого півріччя 2015 р. науковими співробітниками Чернівецького обласного центру з питань культурної спадщини проводилося обстеження пам'яток історії та культури на території Кельменецького, Сокирянського та Хотинського районів Чернівецької області. За результатами інвентаризації (обстеження) було складено акти, які направлені головам районних державних адміністрацій для усунення виявлених недоліків. Зокрема протягом даного періоду часу спільно з Чернівецькою філією «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України проводилася інвентаризація (обстеження) пам'яток (щойно виявлених об'єктів) археології (стоянки, поселення, городища, кургани). Переважна більшість даних пам'яток перебувають під загрозою пошкодження або руйнування. Це зумовлено як природними, так і в переважній більшості антропогенними чинниками: зсувами, польовими сільськогосподарськими роботами, забудовою земель історико-культурного призначення або ж прямим грабунком.

Негативним явищем є те, що пам'ятки археології часто руйнуються внаслідок господарських або будівельних робіт. Так, у с. Бузовиця Кельменецького р-ну, зафіксовано черговий факт руйнування пам'ятки археології – кургану ранньозалізного часу (I тис. до н.е.), де під час «окультурення» території господарського двору по-варварськи пошкоджено частинну монументальної поховальної споруди віком близько трьох тисяч років. Тут підніжжя великого кургану (діаметром 70 м, висотою 10 м) зрізано бульдозерами, а його вершину – знівельовано, що вимагає негайного втручання правоохоронних органів.

У с. Грозинці Хотинського р-ну зафіксовано факт руйнування пам'ятки археології – городища культури типу Луки-Райковецької (VIII-IX ст. н.е.), де у зв'язку з прокладанням дороги Колінковецьким лісництвом у двох місцях насип оборонного валу та рову частково знищений (розрізаний) (приблизна площа руйнування 90 кв.м.), що, у свою чергу, вимагає негайного втручання правоохоронних органів.

Не можна не згадати про те, що на території Хотинщини (Північної Бессарабії) локалізуються й такі пам'ятки археології як «Траянові вали» (Вороновиця, Грушівці, Макарівна, Росошани – Кельменецького району та м. Хотин).

Однією з проблем у сфері збереження пам'яток археології є й те, що вони досить часто грабуються «чорними археологами», через що ми завжди втрачаємо цікаві сторінки з історичного минулого.

Значна частина земель історико-культурного призначення, де локалізуються пам'ятки археології, незаконно потрапила у приватну власність. Це категорично заборонено Законами України «Про охорону культурної спадщини» та «Про охорону археологічної спадщини», які передбачають вилучення таких земель у судовому порядку.

Варто звернути увагу й те, що пам'ятки археології можна активно використовувати у туристично-рекреаційній діяльності шляхом розроблення відповідних маршрутів та популяризації збереження культурної спадщини. Така практика широко застосовується у країнах Європи, зокрема: Великобританії, Німеччині, Франції, Болгарії, Польщі та Румунії. Наша країна, і Чернівецька область зокрема, має великий потенціал для розвитку даної галузі туризму.

Ставлення населення до власної історичної та культурної спадщини безпосередньо залежить від рівня його патріотизму. Проте дуже часто меркантильні інтереси беруть гору над національною духовністю.

Джерела та література:

1. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 р. №1805-III // Відомості Верховної Ради. – 2000. – № 39. – Ст. 333.
2. Про охорону археологічної спадщини: Закон України від 18.03.2004 р. №1626-IV // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 26. – Ст. 1080.
3. Войнаровський В.М. Каталог пам'яток археології Чернівецької області, взятих під державну охорону. – Чернівці, 1992. – 62 с.
4. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області – К., 1984. – С. 133-139, 147-158, 161-168.
5. Грига В. Пам'ятки історії та культури Хотинського району: збереження та дослідження // Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річнниці Хотинської битви 1637 р.) / Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 8 листопада 2013 р.) – Хотин: ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2013. – С. 32-36.
6. Грига В. Проблеми охорони культурної спадщини на Буковині // ПССІАЕ. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2012. – Т. 1. С. 218-225.
7. Тимошук Б.О. Археологічні пам'ятки Чернівецької області – Чернівці, 1970. – 40 с.
8. Тимошук Б.О. Слов'янські гради Північної Буковини – Чернівці: Карпати, 1975.

Василь МИХАЙЛЮК
(м. Чернівці)

ПЛОЩА ТУРЕЦЬКОЇ КРИНИЦІ В ЧЕРНІВЦЯХ: ВІХИ ІСТОРІЇ

В Чернівцях поруч один з одним жили представники різних етнічних груп та віросповідань: українці, росіяни, євреї, румуни, білоруси, німці, вірмени, поляки, турки. Всі мали свої квартали, вулиці, храми, мови й звичаї, яких вони строго дотримувались.

Місто Чернівці в силу своєї непростой історії виявилось насиченим цікавими пам'ятками культурної спадщини, які яскраво ілюструють той шлях, що пройшла у своїй стильовій еволюції європейська архітектура протягом кінця XVIII – першої половини XX століть. Підсумком такого складного, багатогранного процесу став цілісний образ міста, в якому споруди різних епох та різних стилів сформували унікальну в багатьох аспектах Буковинську столицю, наповнену чималою кількістю стильових відтінків. Такі особливості стали характерними для Чернівців.

Рис. 1. Площа Турецької криниці – сучасний вигляд

Площа Турецької криниці – пам'ятка історії місцевого значення (Турецька криниця, одна з найдавніших споруд м. Чернівців, взята на облік розпорядженням Чернівецької обласної державної адміністрації від 04.05.2000 № 234-р) – це комплекс, який складається з криниці, резервуарів з водою, лазні, мосту та валів - природних пагорбів, з яких відкривається неповторна панорама на горбистий ландшафт однієї з окраїн міста (рис. 1-3).

Рис. 2. Резервуари з водою

Забудова навколо площі, що формувалась продовж двох століть, являє собою житлові будівлі різного періоду будівництва та різного стилю за архітектурно-художнім вирішенням.

Унікальність площі полягає у тому, що вона забудована з трьох сторін, а з південної сторони в композицію активно включається ландшафт – два крутих схили обабіч дороги, увінчані кам'яним Турецьким мостом (XIX ст.).

Проектом реконструкції площі Турецької криниці на розі вулиць Турецької – П.Сагайдачного, розробленої архітектором Вандюк Л.Ф. в 2006-2008 роках, було запропоновано вигляд сучасної території площі з оглядовими майданчиками на завершеннях схилів, що примикають до мосту. Проектування площі здійснювалось на підставі попереднього наукового вивчення із залученням дипломованих фахівців та науковців відповідних спеціальностей – істориків, архітекторів, мистецтвознавців, архівознавців, реставраторів на основі архівного пошуку, аналізу літературних джерел та іконографічного матеріалу. Зазначена містобудівна документація отримала схвалення громадської консультативної ради з питань охорони культурної спадщини та містобудівної ради.

Слід зауважити, що Турецька криниця відновлена на основі історичних джерел у первісному вигляді.

Проаналізувавши газетні публікації вересня-грудня 2006 року встановлено, що реконструкція площі Турецької криниці та присвоєння їй

Рис. 3. Турецька криниця – сучасний вигляд

офіційної назви широко обговорювалось громадськістю, зокрема, в статті Надії Петрової «Хочеться зробити красиву площу» в газеті Чернівці від 8 грудня 2006 року повідомляється, що кожен чернівчанин може взяти участь в обговоренні цього питання і запропонувати власну версію.

За результатами громадських обговорень та висновків топонімичної комісії міської ради, депутати Чернівецької міської ради більшістю голосів вирішили назвати майдан між вулицями Турецькою та П.Сагайдачного площею Турецької криниці. Однак пропозицій надійшло небагато і на затвердження було запропоновано лише дві «Турецька» і «Турецької криниці» [8, с. 6].

Вивчивши наукові та газетні видання місцевих дослідників історії міста Чернівців, виявлено цікаві дослідження.

В публікації Ігора Чеховського «Майдан, на якому Турецька криниця» надрукованої в газеті Свобода слова від 19 жовтня 2006 р.

ч. 41 значну увагу автор приділяє турецьким топонімам. Звідки взялися такі екзотичні як для центрально-східноєвропейського міста назви?

Першою ланкою в цьому ланцюгу «турецьких» назв була Турецька криниця. За австрійських часів її шпиль увінчував півмісяць, надаючи їй екзотичного вигляду (зображено на світлині Леона Кьоніга 1899 р. (рис. 4, 5). Це й визначило її назву. Історично криниця називалася Господарською чи Княжою – від назви церкви, яка колись тут стояла. Однак спорудження криниці ініціювали турки. На початку XVIII ст. вони певний час господарювали у Чернівцях, а дехто з них уподобав це містечко й осів тут. Турки залишили після себе не лише назву криниці. Міські легенди приписують їм спорудження кам'яного резервуару для зберігання води та мурованого мосту над вул. Турецькою [5, с. 10].

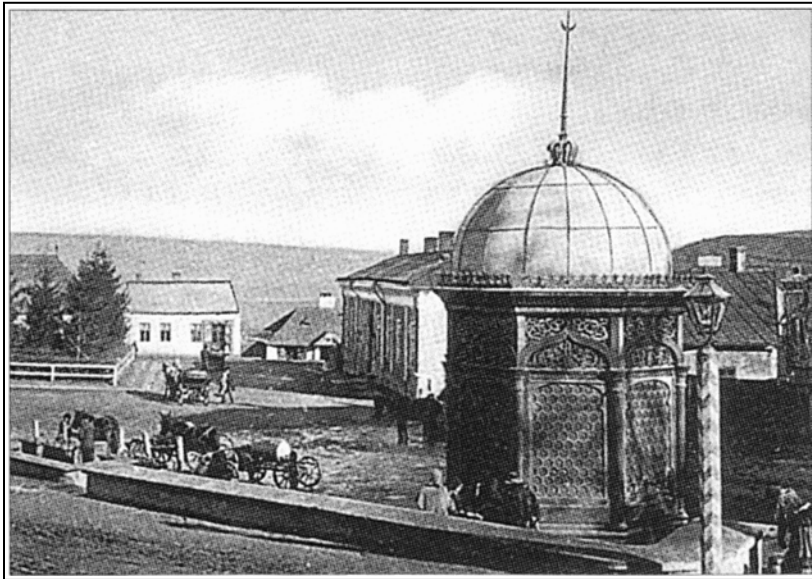

Рис. 4. Турецька криниця з напівмісяцем на шпилі. Світлина 1899 р.

Турецьке походження мають і чимало прізвищ, які побутують серед буковинців. Так, прізвище Шеремет походить від співзвучного тюркського слова із значенням «гарячий, сердитий, запальний», Харабара «здіймати переполох». Чернівецький мовознавець Л.Ткач наводить такі приклади: Бешлей «кавалерист, вершник», Гамаль

«вантажник, носій», Салагор «чорнороб», Цуркан «покривало, коц» та ін. [10, с. 20].

Підсумовуючи свої дослідження І. Чеховський зауважує, що було б логічно, а головне історично доречно – надати відновленій площі назву на честь найпривітнішої пам'ятки – Турецької криниці. Тож, площа нагадуватиме про прадавні сторінки славного літопису міста над Прутом [11, с. 17].

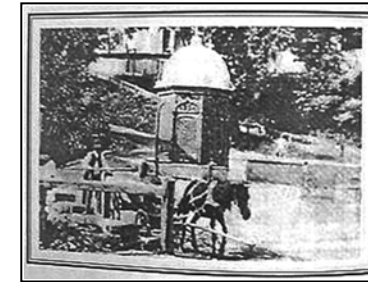

Рис. 5. Турецька криниця

Згідно з дослідженнями М.Никирси, яка повідомляє, що однією із зниклих площ Чернівців є площа Марії. Донедавна це була безіменна ділянка нижче Турецького мосту між вулицями Турецькою та П.Сагайдачного. До отримання своєї назви у багатьох документах Чернівецького магістрату вона зазначалася як площа Турецької криниці [7, с. 101].

З водою у Чернівцях колись було суцужно, бо вона залягала на великій глибині. З огляду на це, за словами літописця Чернівців Р.Ф. Кайндля, давні жителі міста не копали глибоких колодязів, а задовольнялися здебільшого джерелом, яке ще у 1797 році називали «Панською криницею». Вперше джерело належним чином облаштували тільки у 1793 році. Це – нинішня Турецька криниця, але ця назва з'явилася трохи пізніше – (1797 рік). Назву Панська криниця можна пояснити тим, що джерело знаходилося поблизу земельно-княжої церкви (Благовіщення або Успіння Марії). А другу назву легко можна пояснити тим, що криниця походить ще з турецьких часів.

27 квітня 1858 року у міській ратуші відбулося спеціальне економічне засідання магістрату і общинної ради. Протокол вів магістратський канцелярист Заварежинський. На засіданні розглядали

розроблений міським архітектором Фіалою план, попередні розміри і кошторис вирівнювання та брукування площі Турецької криниці, ремонт резервуару біля криниці, покриття гравієм під'їзного шляху. Також збереглися документи щодо необхідності проведення технічної експертизи, кошторису, умов проведення операцій та прийняття робіт спеціальною комісією. Чернівецький магістрат постійно дбав про Турецьку криницю як про цінне джерело водопостачання населення нижньої частини міста якісною питною водою [1, с. 23, 51].

Змінена назва площі Турецької криниці на площу Марії (Marienplatz) зустрічається в документах тільки після 1880 року. В румунський час зустрічається під назвою площа Св. Марії (Piata Sf. Marie). У радянський час назва площі зникла і на сучасному етапі носить назву площі Турецької криниці. Під час вивчення змін назв вулиць та площ Чернівців архівознавцем і дослідником історії міста Чернівці М. Никирсою досліджено списки перейменувань та карти міста румунського, радянського та періоду незалежності.

Згідно з книгами реєстрації власників нерухомого майна міста Чернівців станом на 1940 рік на площі Марії по вул. Турецькій, 18 (806) знаходився будинок, який належав єврейській громаді. Це була одноповерхова мурована міква (лазня). За дозволом Чернівецького магістрату (договір від 14 липня 1898 р.) єврейській громаді дозволено відводити надлишки води із водного резервуару поряд з Турецькою криницею. Використовувалась споруда єврейською громадою і в румунський час [7, с. 103; 1, с. 3].

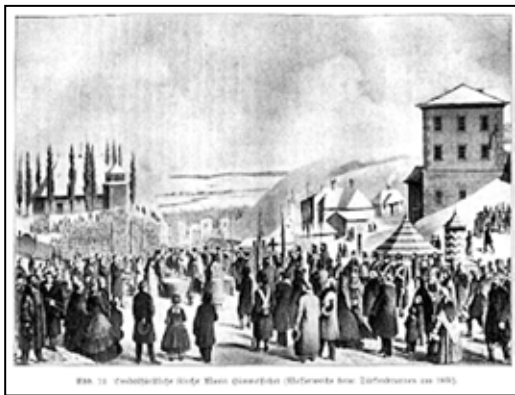

Рис. 5. Водохреща біля Турецької криниці у 1860 р.

На площі також знаходився дерев'яний храм, який було збудовано на місці «Князівської церкви». Храм Успіння Марії знаходився на площі з 1783 по 1876 рік, у 1876 році його було перенесено до чернівецького передмістя Калічанка (у район нинішньої вулиці Новоушицької), де вона стоїть і понині [6, с. 4]. Після цього майдан отримав назву площі Св'ятої Марії. Територія на якій раніше стояв храм, була облаштована на кошти фонду Буковинської крайової управи: знесли пагорб, перенесли на нове кладовище старий цвинтар, звели огорожу. На місці де стояв старий вівтар, поставили монумент, який використовували для освячення води на Водохреща (від 21 січня 1905 року) (рис. 6). У 1907 році на площі вимощено тротуари [4, с. 7].

Отже, на одній площі впродовж багатьох років стояли святині трьох народів: православна християнська церква, парафіянами якої були українці та румуни, і єврейська міква, що користувалася водою з Турецької криниці.

В радянський період криниця, площа і навколишні будівлі занепали. До 600-літнього ювілею міста Чернівці (2008) Турецька площа була реконструйована.

Тут капітально відремонтували, власне, Турецьку криницю, відновили резервуар для води біля неї, був також відновлений павільйон над джерелом у східному стилі, на майданчику з північного боку збудували фонтан за зразком давньоримських руїн, а на крутому схилі біля мосту розмістили квітковий годинник.

Поряд з пагорбом, на якому розміщений годинник, є кам'яні сходи, освітлені безліччю ліхтарів. Вони ведуть на другий рівень площі – Турецький міст.

Окрасою площі Турецької криниці є кований велосипед, який подарували місту ковалі з усієї України у 2009 році з нагоди святкування Дня ковалів, що проводився в Чернівцях.

Зараз площу Турецької криниці продовжують реставрувати, зокрема, старовинні будівлі по її периметру.

Слід відмітити, що у березні 2015 року депутати Чернівецької міської ради знову перейменували площу Турецької криниці на площу Святої Марії.

Сьогодні площа Турецької криниці набула вишуканого вигляду із старовинним шармом та стала улюбленим місцем відпочинку чернівчан і гостей міста.

Джерела та література.

1. ДАЧО. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 446. – арк. 23, 51.
2. ДАЧО. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 105. – арк. 25.
3. ДАЧО. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 1010. – арк. 368.
4. ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 19024. – арк. 7.
5. Бабух В. Турецька криниця постане із забуття. // Чернівці. – 2006. – Ч.8. – С. 10.
6. Будна Н. Час поглинув площі та вулиці. // Молодий Буковинець. – 2007. – №4. – С.4.
7. Никирса М.Д. Чернівці. Документальні нариси з історії вулиць і площ. – Чернівці: Золоті литаври, 2008. – 5с.
8. Петрова Н. Хочеться зробити красиву площу. // Чернівці. – 2006. – Ч. 6. – С.6.
9. Чернівці: Історія і сучасність. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 586 с.
10. Чеховський І.Г. Прогулянка Чернівцями та Буковиною: Путівник. – Київ: Балтія-Друк, 2008. – 68 с.
11. Чеховський І.Г. Майдан на якому Турецька криниця. // Свобода Слова. – 2006. – Ч.41. – С. 17.

Світлана БЕЛІНСЬКА
(Чернівці)

**ВИСВІТЛЕННЯ ТЕМИ РОСІЙСЬКО-
ТУРЕЦЬКИХ ВОЄН XVIII ст.
В ЕКСПОЗИЦІЇ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ОБЛАСНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

XVIII ст. стало для Буковини періодом війн та кардинальних змін. Територія краю неодноразово перетворювалась на арену російсько-турецьких воєн, які перш за все велися за панування на Чорному морі, були продовженням боротьби проти набігів кримських татар, мали за мету повернення Північного Причорномор'я, а з другої половини XVIII ст. були зумовлені ще й експансією Росії на Балкани і Кавказ, загостренням міжнародних відносин на Близькому Сході та національно-визвольним рухом пригнічених Туреччиною народів [4].

Саме тому, в експозиції науково-експозиційного відділу археології, середніх віків та нової історії краю Чернівецького обласного краєзнавчого музею значне місце посідає розділ «Війни XVIII ст. Зміни в державному підпорядкуванні Буковини».

Про появу російських військ на Буковині свідчать матеріали, пов'язані з Полтавською битвою 1709 р. Після цієї баталії у вересні 1709 р. російські війська вперше з'явилися на Буковині [2]. Вони розгромили шведсько-козацькі підрозділи, які квартирувалися у Чернівцях. Про це детально свідчать копійні документи з повідомленням від російського бригадира Кропотова з містечка Чернівців про сутичку між російськими, шведськими і козацькими загонами; картина худ. С. Хохалева «Сутичка драгунів бригадира Кропотова зі шведсько-запорізьким загonom під Чернівцями»; діорама «Фрагмент бою шведського підрозділу полковника Ілленкрука та російського загону бригадира Кропотова в околицях Чернівців»; копія листа Петра I до австрійського імператора Йосифа I з повідомленням про перемогу під Полтавою, який датується 27 червня 1709 р. Також подається портрет Павла Леонтівича Полуботка, який брав участь у Полтавській битві [10].

Вторгнення росіян у Молдавське князівство стало приводом до оголошення турецьким султаном війни Росії (1710-1713 рр.), в рамках якої відбувся Прутський похід 1711 р.

Весною 1711 р. російські війська, які нараховували 38 тисяч чоловік і 120 гармат під командуванням Петра I через українські землі рушили в Молдову. Їхнім союзником виступив молдавський господар Дмитро Кантемір зі своїм 5-ти тисячним військом. На початку липня 1711 р. у район Фальчешт підійшла і турецька армія, яка нараховувала 120 тисяч чоловік, 440 гармат та 70 тисяч кінноти кримського хана Девлет-Гірея.

8-9 липня 1711 р. біля села Станілешти відбулася битва, результатом якої стала ганебна поразка росіян. З великими труднощами вдалося схилити турецького командуючого до перемовин. І тут належне потрібно надати дипломату петрівського часу Петру Павловичу Шафірову, який зумів заключити Прутський мирний договір, за умовами якого, Туреччині відходи в Азов. Росія зобов'язана була зринути всі фортеці на півдні, але зберегла завоювання, здобуті в ході Північної війни. Однак, напруженість між Росією і Туреччиною продовжувалася до підписання Андріанопольського мирного договору 1713 р., за яким османам передавався Азов з прилеглими територіями по р. Орелі та виводились російські війська з Правобережної України.

В експозиції Чернівецького обласного краєзнавчого музею подається карта Прутського походу 1711 р. та портрет дипломата Шафірова Петра Павловича [10].

Метою російсько-турецької війни 1735-1739 рр. був вихід Росії до Чорного моря і створення безпечних умов південним областям від набігів кримських татар. На 1736 р. росіяни планували захопити Азов та ударити по Криму. А в 1737 р. у війну повинна була вступити ще й союзниця по «Священній Лізі» – Австрія. Однак, в 1737-1738 рр., військові дії велися то спалахуючи, то затухаючи. Навесні 1739 р. знову відновилися. План кампанії передбачав, що російська армія рушить до Хотина, після взяття якого з'єднається з військами Австрії для ведення спільних воєнних дій проти Туреччини. Просування російських військ могло відбуватися самим коротким шляхом – через Правобережну Україну.

В липні 1739 р. 78-тис. російська армія під командуванням генерал-фельдмаршала Бурхарда-Кристофа Мініха форсувала Дністер біля с. Брідки Заставнівського району і стала табором біля с. Дорошівці [1]. Саме в районі Заставни відбулися перші сутички. Чотирнадцять днів відбивали атаки турків і на початку серпня через Чернівці російська армія рушила на Хотин. Намагаючись стримати росіян, турки створили

між селами Недобоївці та Ставчани сильно укріплений табір, в якому розмістили 90-тис. армію. В тил росіянам було послано 50-тис. військо кримського хана, а на фланги – 10 тисяч турецької кінноти.

17 серпня розпочалася Ставчанська битва, яка успішно завершилась через 2 дні, і російські війська вступили в Хотин. Вперше одержали ключі від Хотинської фортеці. Після цього росіяни окупували всю Молдавію, але згідно з умовами Белградського миру, князівство залишалось у складі Османської імперії.

З нагоди перемоги росіян над турками, відомий російський вчений і поет Михайло Васильович Ломоносов написав оду «... на взяття Хотина», текст якої експонується в ЧОКМ, а також план-карта Ставчанської битви; план укріплень Хотинської фортеці; російська медаль «Нагорода за війну 1739р.»; медаль «Мир з Туреччиною 1739 р.»; портрет генерал-фельдмаршала Бурхарда-Кристофа Мініха; монета, присвячена 300-річчю від дня народження Давида Гурамішвілі (1705-1792 рр.) – видатного грузинського поета, який також брав участь у Ставчанській битві; ядра, свинцеві кулі, кінські водила, литаври, тощо [10].

Через 30 років Буковина знову стала ареною воєнних дій між Туреччиною і Росією. Розпочалася війна 1768-1774 рр., яка повністю змінила долю Буковини. Похід на Буковину та взяття Хотина – одна із важливих кампаній цієї війни. В квітні 1769 р. I-а російська армія під командуванням генерал-ад'ютанта Голіцина форсувала Дністер і через Новоселицю рушила до Хотина. Облога фортеці тривала до вересня 1769 р. 9 вересня Хотинську фортецю було взято. 194 гармати, 20 тисяч ядер, 3 тисячі бочок пороху – такі трофеї дісталися переможцям. Турецькій головнокомандуючий за втрату Хотина був страчений султаном. В експозиції музею подано зразки зброї: російської, турецької, австрійської першої половини XVIII ст.; зразки військової форми: мундир російського піхотинця (80 роки XVIII ст., рядового фузілерського полку (50-70 рр. XVIII ст.), кадета сухопутного шляхетного корпусу 30-40 рр. XVIII ст.); військовий барабан, китиці до військового горну [10].

Під час перебування російських військ на Буковині, за дорученням уряду, голандський лихвар Петро Миколай барон Гартенберг-Садогурський, який був на службі в російській армії в 1771 р. на околиці м. Чернівці в районі р. Тарнавка заснував монетний двір, де з трофейних турецьких гармат чеканили монети для визволених територій Волощини та Молдови, а також для забезпечення монетними

знаками російського війська [6]. В 1771 р. тут виникла мануфактура, біля якої виріс населений пункт, який стали називати за другою частиною прізвища засновника – Садогурою. Ця назва збереглася донині [6]. В експозиції музею представлена літографія худ. Г. Реззори «Мануфактура у Садогурі», заснована голландським лихварем Гартенбергом-Садогурським в 1771 р.; монети «пара», які карбувались на садогурській монетарні; плакетка із зображенням портрета барона Петра Миколая Гартенберга Садогурського, приурочена 230-річчю з часу заснування Садогурського монетного двору; акварель худ. Смольського «Церква св. Юрія на Горечі», для якої було вилито дзвін на Садогурській мануфактурі.

Російсько-турецька війна закінчилася в 1774 р. підписанням 10 липня Кючук-Кайнарджійського мирного договору. В музеї експонується російська пам'ятна медаль, викарбувана з нагоди заключення мирної угоди [10]. Згідно з Константинопольським трактатом договору, територія краю відійшла до Австрії. 4 січня 1774 р. Йосиф II наказав зайняти Буковину. 31 серпня 1774р. австрійські війська на чолі з генерал-губернатором Габріелем фон Сплени вступили в Чернівці. Таким чином, розпочався новий період в історії краю – австрійський.

А доля Хотинщини була остаточно вирішена тільки в ході російсько-турецької війни 1806-1812 років. У 1807 р. російська армія блокувала фортецю і примусила її здатися. Відступаючі турки майже повністю зруйнували Хотин. Згідно з Бухарестським мирним договором 1812 р., Хотинщина ввійшла до складу Бесарабської губернії Росії.

Отже, тема російсько-турецьких воєн XVIII ст. на території Молдавського князівства і, зокрема Буковини є частиною історії нашого краю і заслуговує на подальше вивчення і представлення в експозиції Чернівецького обласного краєзнавчого музею за допомогою оригінальних та копійних матеріалів.

Джерела та література:

1. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1988 р. – 416 с.
2. Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина. Її минуле і сучасне. – Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. – 965 с.
3. О. Добржанський, Ю. Макар, О. Масан. Хотинщина. Чернівці. М. б., 2002. – 238 с.

4. Комарницький С. Російсько-турецькі війни XVII-XIX ст. // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ставчанська битва 1739р. в контексті європейської історії XVIII століття». – Чернівці: Прут, 2004. – С. 48-55.

5. Комарницький С.І. Цитадель на Дністрі (З історії Хотина та Хотинської фортеці). – Чернівці: золоті дитаври, 2001. – 86 с.

6. Макар Ю.І., Пивоваров С.В., Юрійчук Ю.А. Садгурська монетарня. – Чернівці: Рута, 1998. – 78 с.

7. Скорейко Г.М. Хотинська фортеця у міжнародних угодах XVII ст. // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2000. – Т. 4. – С. 27-35.

8. Тимошук Б.О. Хотин. Путівник. – Ужгород: 1972. – 159 с.

9. Чернівецький обласний краєзнавчий музей. – Експозиція: Наш край від середини XIV – останньої чверті XVIII ст. – Зал: Війни XVIII ст. Зміни в державному підпорядкуванні Буковини.

Оксана РОТАР
(Чернівці)

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ З ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У ФОНДАХ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Фортифікаційні споруди молдавського часу та наступного періоду доби українського козацтва і турецького панування на землях краю представлені головним чином у фондах та експозиції Чернівецького обласного краєзнавчого музею (ЧОКМ) матеріалами з Хотинської фортеці, яка у свій час була однією з наймогутніших у Східній Європі і є важливою пам'яткою Середнього Подністров'я.

Сучасні наші знання про минуле Хотинської фортеці в значній мірі спираються на археологічні матеріали. Вони суттєво доповнюють писемні джерела. Особливо цінними, є дані археології, які висвітлюють найдавніші періоди історії [9, с.55].

Хотинська фортеця як цінна історико-архітектурна пам'ятка оборонного зодчества здавна привертала до себе дослідників.

Проте її вивчення шляхом археологічних розкопок розпочалося досить пізно, в середині XX ст. і пов'язується з діяльністю відомого буковинського археолога, доктора історичних наук Б.О. Тимошука, який відкрив сотні археологічних пам'яток на території Буковини, створив свою наукову школу у вітчизняній археології і заклав підвалини історичних знань про минуле краю. Завдяки його роботам була створена джерельна база для вивчення історії Буковини від доби палеоліту до козацьких часів та намічені основні напрями подальших досліджень [15, с.4]. Працюючи у ЧОКМ, Б.О. Тимошук збагатив археологічну колекцію багатьма знахідками, яка на сьогодні налічує близько трьох тисяч.

Він з самого початку вивчення археологічних пам'яток регіону приділяв увагу польовим дослідженням. Отримані ним археологічні матеріали слугували основою для реконструкції минулого Буковини. Підтвердили важливість розкопок й дослідження Хотинської фортеці, які дозволили з'ясувати етапи спорудження укріплень, фактично визначити час їх будівництва [9, с.59].

Вперше археологічна розвідка у Хотинській фортеці була проведена Б.О. Тимошуком ще у 1949 р. У «Щоденнику археологічної розвідки» за травень 1949 р., який зберігається в архіві ЧОКМ, науковець описав старожитності фортеці, звернувши особливу увагу на будівельну технологію в різних частинах Цитаделі та Нової фортеці. [12, с.152-159]. У цьому ж році археолог передав у фонди ЧОКМ два фрагменти будівельних матеріалів XV-XVII ст. [1, інв. №5776 – III – 1534] та люльку [1, інв. №6376 – III – 2165], які знайдені під час даної розвідки.

Рис. 1. Фрагменти водопровідних та каналізаційних труб з Хотинської фортеці (експозиція ЧОКМ)

У квітні-травні наступного 1950 р. Б.О. Тимошук провів розвідкові розкопки у фортеці. Їх завданням було «установити насиченість речовим матеріалом Хотинської фортеці і з'ясувати питання, чи доцільно музеєві проводити стаціонарні розкопки» [12, с.160-174]. Саме у 1950 р. фонди краєзнавчого музею поповнилися великою кількістю археологічних предметів, які були представлені в експозиційних розділах музею. Дані предмети було використано у 2008 році під час будівництва нової експозиції: «Історія Буковини з середини XIV до кінця XX століття» та стаціонарної виставки: «Археологія краю від найдавніших часів до середини XIV ст.». Це частина каналізаційної труби XVII – XVIII ст., яка складається з 2-х кам'яних плит [1, інв. №7279 – III – 2623] і уламок облицювального каменя із залишками узору XVII – XVIII ст. [1, інв. №7382 – III – 2647] (рис. 1; 2).

Рис. 2. Фрагмент облицювального каменя з Хотинської фортеці (експозиція ЧОКМ)

Колекцію музею поповнили й предмети озброєння XVII – XVIII ст.: половина розірваної гранати [1, 3Б. – 48], ядра чавунні [1, 3Б. – 231], осколки ядер і гранат [1, 3Б. – 277; 3Б. – 344].

Серед найбільш багаточисельних знахідок, які трапляються під час досліджень Хотинської фортеці є керамічні люльки. Під час розкопок 1950 р. було знайдено турецькі люльки XVII – XVIII ст. [1, інв. №7273 – III – 2616, ... – 7276 – III – 2619].

Серед предметів були і монети XVIII ст. [1, інв. №7280 – III – 2624; 7281 – III – 2625], гудзики XVIII ст. [1, інв. №ДМ – 2305; ДМ – 2306], залізний наконечник стріли XVI – XVII ст. [1, інв. №7284 – III – 2628].

Проведені розвідки, незначні розкопки та шурфування не дали відповіді на питання про виникнення укріплень твердині [15, с.85]. Однак Б.О. Тимошук встановив, що на території фортеці існували різночасові споруди, які були поділені на більш ранні та пізніші. [15, с.85-86].

Отримані матеріали показали, що культурні нашарування у фортеці досить потужні і розкопки пам'ятки є перспективними. Археолог запланував проведення масштабних стаціонарних розкопок. Але здійснити заплановане вдалося аж через десять років.

Широкі археологічні розкопки в Хотині провела археологічна експедиція (Чернівецького обласного краєзнавчого музею, пізніше об'єднана

експедиція Чернівецького держуніверситету і обласного краєзнавчого музею) під керівництвом Б.О. Тимошука влітку 1961 р. [4, с.6]. Вони продовжувалася в 1962, 1964 і 1967 рр., що було пов'язано із товщиною культурних нашарувань, які в окремих місцях досягали 8-10 м. В експедиції взяли участь знавці оборонної архітектури з Києва на чолі з професором Г.Н. Логвиним, археологи з Кишинева: П.П. Бирня та Ю.В. Чеботаренко, студенти Чернівецького університету та краєзнавці Чернівців [11, с.478].

Досліджувалась вся територія міста, але найзначніші роботи проводились на території середньовічної фортеці, яка являє собою історичне ядро стародавнього Хотина [8, с.2-26].

Руїни Хотинської фортеці розміщені на правому березі Дністра в північній частині сучасного міста. [14, с.109-111]. Це залишки двох фортець: кам'яної, більш давньої, і земляної, збудованої на поч. XVIII ст. [13, с.29-39].

Досить важливі дані давньої історії Хотина одержані під час розкопок кам'яної фортеці, яка розташована на скелястому мисі, утвореному Дністром і його допливом.

На внутрішньому подвір'ї було закладено 3 розкопи загальною площею 256 кв.м [13, с.30].

В результаті досліджень фортеці Б.О. Тимошук виділив наступні 4 основні періоди в історії хотинських укріплень: 1) X – перша половина XIII ст. – дерев'яно-земляні укріплення; 2) друга половина XIII – перша половина XV ст. – кам'яна фортеця площею близько в 2 га, розрахована на оборону від військ, озброєних кам'яно-метальними машинами; 3) друга половина XV – початок XVIII ст. – кам'яна фортеця площею близько 6 га, розрахована на оборону від військ озброєних артилерією; 4) початок XVIII ст. – 1856 р. – земляна фортеця площею 30 га, розрахована на оборону від військ, озброєних дальнобійною артилерією [14, с.109-111].

Археологічні роботи експедиції під керівництвом Б.О. Тимошука в 60-х рр. поклали край багаторічним дискусіям щодо часу заснування Хотинської фортеці. Було доведено, що кам'яна фортеця вперше була побудована в другій половині XVIII ст. на місці більш ранніх дерев'яно-земляних укріплень слов'ян X ст. (тиверців), а пізніше неодноразово перебудовувалися [15, с.86].

Знахідки з культурних нашарувань фортеці були передані до фондів Чернівецького краєзнавчого музею та Хотинського народного музею, де вони поповнили експозиції доби середньовіччя.

Колекція Чернівецького обласного краєзнавчого музею поповнилася люльками XVII – XVIII ст. [1, інв. №18498 – II – 1284, ... 18504 – II – 1920]. У фондах музею знаходяться цеглини (плінфи) XV ст. [1, інв. №18754 – II – 1321, 1322, 1323] і уламки кахлів, покритих зеленою поливою [1, інв. №12464 – II – 823; 12482 – 840]. Під час експедиції 1964 р. була знайдена кахля XVI – XVII ст. із зображенням птаха [1, інв. №12604 – II – 870]. Слід виділити і предмети озброєння: частина ядра XIV – XV ст. [1, інв. №12729 – II – 933], залізна граната XVI ст. [1, інв. №12432 – II – 796]; граната XVI ст. [1, інв. №12482 – II – 835]; наконечник списа XVI – XVII ст. [1, інв. №12432 – II – 800]. Привертає увагу бомба XVI ст. кулястої форми, виготовлена з темно-зеленого скла [1, інв. №12431 – II – 791].

Археологічну колекцію поповнили і глечики XVI ст., які знайдені під час археологічної експедиції 1961 р. [1, інв. №12464 – II – 821; 12432 – II – 795].

У розкопі №2 на глибині 1 м. виявлено частину самотічного водопроводу. Він складався з глиняних рур XV ст. До музею потрапило 10 шт. [1, інв. №12431 – II – 793]. Уламки глиняних рур водопроводу – часта знахідка в усіх розкопах на території фортеці. Так, у 1967 р. археологічною експедицією у насипі земляного валу викопано частину водопроводу, який знаходиться у фондах ЧОКМ [1, інв. №12816 – II – 970].

У 1967 р. у фортеці розпочалися ремонтно-реставраційні роботи, які здійснювали фахівці Кам'янець-Подільської спеціалізованої науково-реставраційної майстерні.

Під час цих робіт, які тривали протягом 1967-1978 рр., було відремонтовано і реставровано мури, вежі й основні споруди Цитаделі, гарнізонні майстерні, споруджено міст через потік, розчищено приміщення церкви і розпочато її реставрацію.

В 1970 р. біля західної стіни Хотинської фортеці було знайдено камінь з написом про перебудову церкви у 1587 р. Його було передано у краєзнавчий музей і зараз він знаходиться в експозиції [1, інв. №18753 – II – 1320] (рис. 3).

Однак всі ці дослідження і роботи, які були проведені в Хотині та фортеці, не дали відповіді на ще багато питань з минулого. Тому виникла потреба відновлення широкомасштабних археологічних досліджень [7, с.5-7].

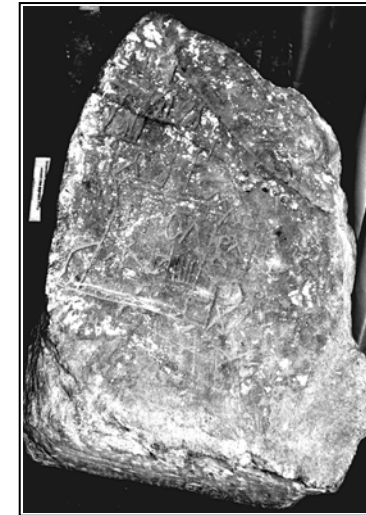
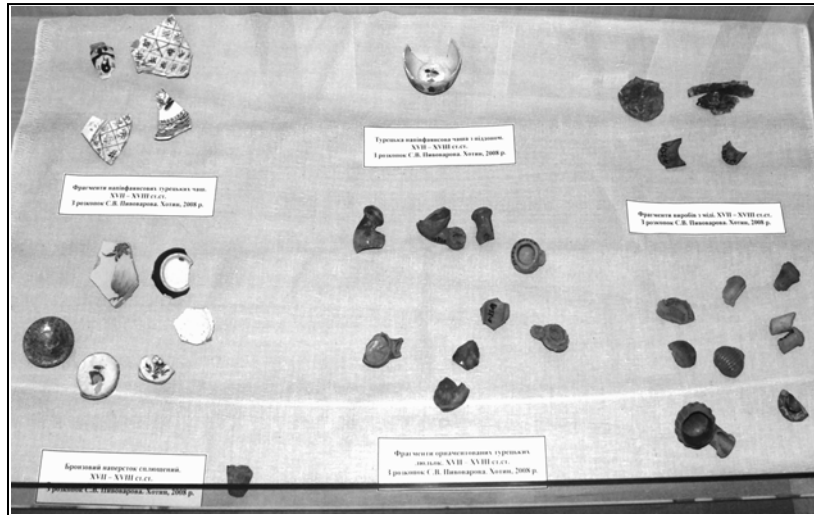

Рис. 3. Камінь із написом про перебудову церкви з Хотинської фортеці. 1597 р. (експозиція ЧОКМ)

Починаючи з 2002 р., на території фортеці проводяться щорічні археологічні розкопки експедицією Чернівецької філії ДП „Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.

Польові дослідження Л.П. Михайлини [8, с.128], С.В. Пивоварова [10, с.5-62; 11, с.478], Ю.В. Мисько [6, с.1-32], О.М. Масана [5, с.8-20], М.В. Ільківа [2, с.60-69; 3, с.271-272] значно доповнили та уточнили результати проведеної роботи попередніх років.

У 2008 р. фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею збагатились предметами XVII-XVIII ст. із нових досліджень Хотинської фортеці, які передав С.В. Пивоваров. Це кераміка: [1, інв. №51207 – А – 2513], колекція керамічних блюдець (фрагменти) [1, інв. №51216 – А – 2522, ... 51218 – А – 2524], напівфаянсові турецькі чаші [1, інв. №51214 – А – 2520, 51215 – А – 2521]. Зібрання музею поповнилось ще 5 екземплярами люльок [1, інв. № 51208 – А – 2514, ... 51213 – А – 2519], а також бронзовим наперстком [1, інв. № 51222 – А – 2528] та пластиною [1, інв. № 51219 – А – 2528, ... № 51221 – А – 2527] (рис. 4).

*Рис. 4. Нові археологічні знахідки з Хотинської фортеці.
З розкопок С.В. Пивоварова, 2008 р. (експозиція ЧОКМ)*

Під час археологічних досліджень було знайдено велику кількість предметів, які поповнили фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею і дають нам цікаву, багату і різнобічну інформацію про матеріальну та духовну культуру місцевого населення того часу частина із предметів представлені в експозиційних залах музею і доступні як дослідникам, науковцям, так і відвідувачам та туристам.

Джерела та література:

1. Фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею (ЧОКМ).
2. Ільків М., Пивоваров С. Археологічні матеріали XVIII ст. з Хотинської фортеці (дослідження 2013 р.) // Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річниці Хотинської битви 1673 р.): Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 8 листопада 2013 р.). – Хотин: ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2013. – С. 60-69.
3. Ільків М.В., Пивоваров С.В., Михайлина Л.П., Мисько Ю.В. Роботи на території Хотинської фортеці у 2013 р. // АДУ 2013. – К., 2014. – С. 271-272.
4. Комарницький С. Цитадель на Дністрі. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 88 с.

5. Масан О.М. Виникнення та розвиток Хотина в добу середньовіччя // Хотину – 1000 років: Матер. міжнар. наук. конф., присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці: Прут, 2000. – С. 8-20.

6. Мисько Ю., Буйновська Є. Хотинська фортеця XVIII – XIX ст. Історія та основні об'єкти. – Хотин, 2011. – 32 с.

7. Михайлина Л.П. Археологічні дані про час виникнення Хотина // Хотину – 1000 років: Матер. міжнар. наук. конф., присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці: Прут, 2000. – С. 5-7.

8. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці: факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128с.

9. Пивоваров С. Археологічні дослідження та реставраційні роботи в Хотинській фортеці // ПССІАЕ. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – Т. 1(31). – С. 54-70.

10. Пивоваров С., Ільків М. Археологічні знахідки козацької доби з Хотинської фортеці (дослідження 2013 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2014. – Вип. 23. – С. 57-62.

11. Пивоваров С.В., Мисько Ю.В., Михайлина Л.П., Ільків М.В. Дослідження Хотинської фортеці // АДУ 2011. – К., 2012. – С. 478.

12. Тимошук Б.О. Найкраща моя знахідка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 268 с.

13. Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – №22. – С. 29-39.

14. Тимошук Б.О. Хотинська фортеця // УІЖ. – 1967. – №4. – С. 109-111.

15. Шманько О. Життя, віддане науці: Борис Тимошук – дослідник давніх і середньовічних старожитностей Східної Європи. – Глибока, 2012. – 212 с.

Вадим ПИЦАК
(Чернівці)

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ. В ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ ТА ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ ПМР

Громадсько-політична думка Придністров'я нині характеризується масштабною політизацією, їй стільки ж років, скільки Придністровській Молдавській Республіці (ПМР). Вона виникла з прагнення обґрунтувати, утвердити і осягнути специфіку своєї країни, бажання розвинути її культурно-історичне буття, тому й досі формує цілу низку важливих історико-національних, політичних, духовних ідей та концепцій, які покладені у підґрунтя існування (ПМР) [5]. Головними з них стали ідеї – самовизначення народу Придністров'я, як особливої соціально-політичної ідентичності, особливого менталітету придністровського населення, який ґрунтується на слов'янських історичних традиціях і цінностях. Причому з самого моменту свого народження громадсько-політична думка Придністров'я перетворюється у знаряддя політичної боротьби, у необхідну ідеологію, яка покликана впливати на маси, слугувати інструментом політичної соціалізації і мобілізації населення.

У даному контексті особливо активно працює Центр соціальних і політичних досліджень «Перспектива» Придністровського державного університету імені Т. Шевченка, Науково-дослідницька лабораторія історії Придністров'я Придністровського державного університету імені Т. Шевченка, Товариство істориків-архівістів Придністров'я [2]. З вищезазначеною метою використовуються різні історичні сюжети, зокрема, російсько-турецькі війни, які мають значне наукове та ідейно-політичне навантаження в історичній освіті Придністров'я.

У науковій площині російсько-турецькі війни XVIII – початку XIX ст. розглядаються, здебільшого, з позицій «історичного фронтиру». Зокрема, відзначимо досить серйозну працю «Історія Бессарабії» під редакцією А. Кушко і В. Таки [4]. Незважаючи на те, праця видана у Російській Федерації, проте вона точно відображає бачення придністровських науковців загальної картини російсько-турецьких воєн XVIII ст. в історії Придністров'я. Вони розглядаються, як частина більш масштабних змін у загальній еволюції фронтиру, як історичного феномену. Автори зазначають, що еволюція фронтиру в Європі була пов'язана з виникненням територіальної держави і територіального суверенітету.

«Західноєвропейський» фронтір сприймався, як демаркаційна лінія між двома національними державами. У Південно-Східній Європі концепція «західноєвропейського» фронтиру не працює, оскільки вихідним пунктом еволюції був ісламський фронтір. Відображаючи поділ світу на «територію ісламу» і «територію війни», на їхню думку, ісламський фронтір слід сприймати, як простір, в якому домінували напівкочові «воїни за віру» – ускоки, гайдуки, козаки.

А російсько-турецькі війни XVIII ст. – це процес перетворення Дунайсько-Причорноморського прикордоння з «ісламського» фронтиру у модерну різновидність римської «кордони цивілізації», яка являла собою мілітаризовану лінію з прилеглою зоною сільськогосподарської колонізації. Даний процес змінив характер прикордонного простору і поклав край багатовіковому пануванню в ньому кочових і напівкочових елементів.

Якщо у XV – XVII ст. спосіб господарювання і ведення війни сприяв пануванню Османської імперії, то у XVIII ст. шляхом російсько-турецьких воєн відбувається перетворення «ісламського» фронтиру у фронт сільськогосподарської колонізації, який реалізовувався Габсбургами і Романовими. Практичним результатом російсько-турецьких воєн XVIII ст. стало закріплення за Росією права представництва інтересів православних підданих османського султана у 1774 році, призначення російських консулів у Молдову і Волощину у 1782 році і встановлення у 1802 році семилітнього періоду правління господарів, зміна яких могла відбутися лише за згоди Росії. І, нарешті, входження Придністров'я у 1812 році до складу Російської імперії призвело, в цілому, до закриття «степного фронтиру Європи».

Концепції фронтиру дотримуються й інші дослідники, зокрема, В. Гросул, доктор історичних наук, професор, науковий співробітник Інститут російської історії РАН, вказує, що Придністров'я у XVIII ст. слід сприймати в якості специфічної контактної зони цивілізацій [3].

Особливий інтерес становлять публікації головного хранителя музею А. Суворова в Придністров'ї Г. Бронзи та начальника військово-історичного відділу Державного музею-заповідника «Царское село» (С.-Петербург). Публікації даних авторів наближені до поняття історичної об'єктивності, не мають ідеологічного та політичного навантаження. Більше того, Г. Бронза, навіть, наголошує на історичних колізіях у відносинах України і Росії XVII – XVIII ст. Зокрема, автор зазначає, що «Спільними зусиллями козаки і росіяни витіснили польських панів з України. Але, оскільки Росія не виконала своїх обов'язків по наданню Україні економічної і політичної

свободи, життя не покращилося. Це призвело до повстання Івана Виговського» [1, с.117]. В цілому ж, автори на історичному макрорівні з використанням сюжету російсько-турецьких воєн, ґрунтовно пояснюють процес трансформації мультикультурного Придністров'я в регіон з домінантною російською культурою.

У 2002 році на базі Придністровського державного університету імені Т. Шевченка були проведені історичні читання, присвячені постаті О. Суворова [6]. Безумовно, читання заслуговують на увагу, але звернення до подібної тематики має чимале соціально-політичне значення і переслідує мету ідентифікації Придністров'я, як регіону російського культурного простору.

«Експлуатація» постаті О. Суворова, як символу російської військової слави відбувається не лише на науковому, але й побутовому рівні. У Придністров'ї існує велика кількість будинків, вулиць, площ імені О. Суворова, і навіть, торгівельні бренди.

Отже, російсько-турецькі війни XVIII – початку XIX ст. сприймаються у Придністров'ї, як частина власної героїчної історії, в результаті якої регіон увійшов до складу Російської імперії. У контексті Придністровського конфлікту тематика російсько-турецьких воєн набуває особливого звучання і сприймається населенням регіону, як певна історична парадигма.

Джерела та література:

1. Бронза Г. Черноморское казачество и его атаманы в русско-турецких войнах // Исторический альманах Приднестровья. – 2003. – №7. – С.116-125.; Веденский Г. Э. Участие Елецкого пехотного полка в штурме крепости Бендеры в 1770 г. // Исторический альманах Приднестровья. – 2003. – № 7. – С. 125-130.
2. Галинский И. Н. Становление приднестровской общественно-политической мысли // Исторический альманах Приднестровья. – 2005. – № 9. – С. 5-8.
3. Гросул В. Я. Приднестровье как контактная зона XVIII ст. // Исторический альманах Приднестровья. – 2005. – № 9. – С. 82-87.
4. Кушко А., Таки В. Бессарабия в составе Российской империи. – М.: новое литературное обозрение, 2012. – 400 с.
5. Полушин В. Приднестровье – казачий край // Днестровская правда. – 1991. – 18 декабря.
6. Приднестровские исторические чтения: А. В. Суворов глазами современников и потомков. Вып. 1. – Тирасполь, 2002. – 204 с.

Микола БОДНАРЮК
(Опришени)

НУМІЗМАТИЧНІ МАТЕРІАЛИ НОВОГО ЧАСУ З С. ОПРИШЕНИ НА БУКОВИНІ

Опришени – село на Буковині, яке розташоване в басейні р. Серет, перетинається торгівельними шляхами, які з'єднували середньовічні столиці Молдавського князівства із Західною Європою та східними землями сучасної України, в т.ч. через м. Хотин. Торгівля завжди відіграла важливу роль у житті місцевого населення, покращуючи їхній матеріальний стан. Поселення, які виникали на торгівельних шляхах у середньовіччі та новому часі досі відкривають для дослідників різноманітні цінні для науки артефакти.

Важливою категорією знахідок XVI-XVIII ст., виявлених у населеному пункті, є нумізматичні матеріали, зафіксовані під час досліджень, починаючи з 1999 р. [13, с.268].

Про цікаві знахідки монет XVI-XVIII ст. на території села розповідають сторожили, а за останні десять років знайдено більше десятка нових нумізматичних артефактів. Правда не всі вони потрапляють до дослідників, більшість розпорошується по приватних колекціях, втрачаючи свій «паспорт» і назавжди гинуть для науки. Але є й щасливі винятки. До них відносяться досить рідкісні знахідки молдавських, турецьких, угорських і польських монет XVI-XVII ст., які знайдені на поселеннях нового часу села Опришени та околиць [2, с.4; 3. с.8; 14, с.2].

Перша монета була знайдена в травні 1999 р. на території селища XIV-XVII ст., де було зібрано колекцію численних фрагментів кераміки і зафіксовано скупчення перепаленого каміння, кісток і залізних шлаків. Дослідження монетної знахідки дозволило встановити, що це молдавський гріш господаря Богдана III (1504-1517 рр.).

На аверсі монети в центрі розташоване зображення герба Молдавського князівства – голови тура, між рогами якого розміщується п'ятипроменева зірка, зліва – сонце, а справа – півмісяць. Навколо монети частково збереглася легенда, написана кириличними шрифтом – «IW БОГДАН ...ВОДА...Г.» На реверсі монети в центрі розташований подвійний хрест, а в круговій легенді продовжено напис реверсу «ПОДАР ЗЕМ...МОЛ...ВС» тобто «Богдан воєвода

господар землі молдавської». Діаметр монети становить 18 мм, її вага – 0,9 г.

На сьогодні це перша добре задокументована знахідка монети Богдана III на Буковині. Дослідження зображень та написів на монеті показує, що вона відноситься до II типу монет цього господаря [10, с.226].

Монети господаря Богдана III досить рідкісні нумізматичні пам'ятки, крім того, вони відносяться до заключного етапу регулярного карбування грошей у Сучаві.

Друга монета цього ж господаря була знайдена в листопаді 2008 р. і відрізняється вагою, яка становить 1,05 г, і більш низькою якістю срібла. На аверсі монети в центрі розташоване зображення герба Молдавського князівства – голови тура, між рогами якого розміщується п'ятипроменева зірка, зліва – сонце, а справа – півмісяць. Навколо монети – легенда, написана кириличними шрифтом – «ІВ БОГДАН ...ВОДА...Г». На реверсі монети в центрі розташований подвійний хрест, а в круговій легенді продовжено напис реверсу «ПОДАР ЗЕМ...МОЛ...ВС».

Серед нумізматичних знахідок трапилися і турецькі срібні аспри (акче). У відмінному стані збереглась монета Селіма I (1512-1520 рр.). Діаметр монети становить 11 мм, вага – 0,66 г. Датується останнім періодом правління султана – 1517-1520 рр.

До першої половини XVI ст., відноситься і знахідка турецької монети аспра (акче) султана Сулеймана I (1520-1566 рр.). Монета виготовлена з якісного срібла, вага становить 0,65 г, діаметр – 10 мм. На AV: Легенда Sultan /Suleyman/ bin * şah/ На RV: (Azze nasaruhu be) duri/ (E)dime/ sene/ Монета відноситься до I групи монет султана (1512-1541 рр.), I-го періоду (1520-1534 рр.), викарбувана в місті Едирне [11, с.277].

До другої половини XVI ст. відноситься і знахідка турецької монети (дирхема) султана Мурада III (1574-1595). Монета виготовлена з високоякісного срібла, вага становить 2,60 г, діаметр – 19 мм. На AV: Легенда Sulta (n Murad) / bin sultan (Selim şah /azze nasaruhu). На RV: В центрі: duri, внизу; be, зверху; Haleb, посередині. Навколо по окружності: (Halledallahu mulkeh)u ve sultanehu sene [12, с.325; 6, с.192].

До цього періоду належать й інші знахідки угорських та польських монет. Угорська монета Максиміліана II, срібний денарій, який датується 1578 р. На AV: По центру – зображення щита, герба Угорського королівства і дата 1578 р., навколо надпис – MAX /Максиміліан/ * II /

другий/ * RO /Романіян/ римської * I /Імперіум/ Імперії * S /Санктум/ священної * A /Австрії/ * GH /Германії/ * HU /Хунгарії/ Угорщини * BO /Богемії/ * R /PEX/ король. На RV: В центрі зображення Діви Марії з немовлям на лівій руці, по боках – букви K; B. (Кременіца Баньська), навколо надпис – PATRONA (покровителька) * UNGARIE (Угорщини). Монета виготовлена із високоякісного срібла, вага становить 0,45 г, діаметр – 16 мм [7, с.68-69].

Влітку 2013 р. на даному поселенні виявлені ще дві угорські монети XVI ст. Монети збереглися у незадовільному стані але зображення на них проглядаються. На AV: щит – герб угорського королівства. На RV: зображення Діви Марії з немовлям на лівій руці, по боках спостерігаються букви K; B. Діаметр монет – 16 мм, вага – 0,35 г.

Перша польська монета являє собою трьохгрошевик польського короля Сигізмунда III (1587-1632). На AV: Зображення голови короля, повернутої вправо, навколо надпис SIG / Сигізмунд/ * III /третій/ * D /деї/ Божою * G /грація/ милістю * REX /король/ * PO /Польща/ * D /дукс/ князь * LI /Литви/.

На RV: Зображення герба міста Рига, зверху – римська цифра три, що означає три гроша. Знизу – букви-ініціали монетного майстра. Навколо монети надпис: GROS /гросус/ гріш * ARG /аргентум/ срібний *TRIP /тріпес/ потрійний *CIVI /міста/ * RIGE /міста Риги/. Монета виготовлена із високоякісного срібла вагою у 2,35 г, діаметр – 22 мм.

Інший трояк Сигізмунда III 1593 р. знайдений в ліку 2012 р. На AV: портрет короля («SIGISM III D. G. REX. PO. M. D. L»). На RV: номинал, орел, герб Вазов, «Погоня» «GROS ARG / TRIP REG / POLONI» /. Вага – 2,30 г, діаметр – 22 мм.

Одна з найважливіших знахідок 2013 р. – монета трьохгрошовик Штефана Баторія 1585 р. На AV: портрет короля, (STEP D. G. REX. PO. M. D. L). Найцікавіше те, що на RV: номинал римськими цифра «III» замість III, зображення орел, герб Баторієв, «Погоня», дата, «GROS ARG / TRIP. M. D. / LIT» і по бокам знизу з ліва і права по одній троянді. Вільно. Вага – 2,35 г, діаметр – 22 мм [16, с.240].

Трояк, трьохгрошевик (польська трояк) – срібна польська монета номіналом у три гроша, яку почали карбувати у 1528 р. (у Литві – з 1546 р.) на Краківському і Торунському монетних дворах, пізніше, з 1580 р., майже на всіх монетних дворах Речі Посполитої. У 1588-1627 рр. трояки були найбільш популярні обігові гроші. Після довгої перерви карбу-

вання трояка відновилося у 1650-1665 і 1684-1685 рр. Потім вони випускались періодично у 1706, 1753-1756 рр.

З 1580 р. трояки виготовлялися вагою 2,4 г (біля 2 г чистого срібла). Трояки були розповсюдженими на українських, білоруських землях в XVI-XVIII ст. У скарбах, як правило, зустрічаються трояки польської і литовської чеканки, рідше – руські і ризькі [4, с.122]. До ризького типу відноситься і трояк з Опришен.

В літку 2013 р. на правому березі р. Опришанка на поселені нового часу виявлений польський півгріш Сигізмунда Августа 1559 р. карбований у м. Вільно. На AV: зображення орла та напис «SIGIS. AVG. REX. PO. MAG. DVX. L». На RV: зображення «Погоня», дата («MONETA MAGNI DVCAT LITVA»). Вага становить 2,056 г, діаметр – 20 мм. Ще один півгріш зберігся фрагментарно.

До польських монет відноситься і знахідка соліда Августа III Товстого (1734-1763), який датується 1758 р. і виготовлений з міді. На AV: портрет короля («XAVERIUS III REX. POL»). На RV: герб Саксонії та надпис «SAX 1758». Діаметр – 14 мм, вага – 0,30 г.

Продовжуючи дослідження на нижній течії р. Котовець в басейні р. Серет, виявлено декілька монет, датованих XVI-XVIII ст., які належать до молдавської, польської, угорської та турецької чеканки.

Серед монет Молдавського князівства першої половини XVI ст. присутній срібний гріш Богдана III (1504-1517), виготовлений з високоякісної проби срібла, частково пошкоджений. На AV: в центрі – зображення герба Молдавського князівства – голови тура, між рогами якого розміщується п'ятипроменева зірка, зліва – сонце, а справа – півмісяць. Навколо монети частково збереглася легенда, написана кириличними шрифтом – «ІW БОГДАН ...ВОДА...Г». На реверсі монети, в центрі на щиті розташований подвійний хрест, а в круговій легенді продовжено напис реверсу «ПОДАР ЗЕМ...МОЛ...ВС». Діаметр монети становить 19 мм, її вага – 0,8 г. Це третя знайдена монета Богдана III в басейні р. Серет.

Не менш цікавою є знахідка молдавської монети Штефана IV (1517-1527 рр.) (Штефаніца). Монета частково пошкоджена. Виготовлена з міді. На AV: в щиті голова тура, між рогами п'ятипроменева зірка. Навколо легенда ІW.СТЕФАНА.ВОЕВОДА.ГОСПО. На RV: по центру щит з подвійним хрестом. З правого боку між щитом і легендою – квітка. Навколо легенда: ДАР. ЗЕМЛНМОЛДАВ.СКОЙ. Легенди розділені

хрестиками та квітками. Діаметр – 18-19 мм, вага – 0,65 г. Воєвода Штефаніца продовжував карбування монет по стопі Богдана III, але відійшов від традиційного зображення молдавського герба на монетах, зображуючи голову тура в щиті [8, с.31].

Угорські монети представлені срібними денаріями Максиміліана II. Перша датується 1564 р. На AV: По центру зображення щита, герба Угорського королівства і дата 1564 р., навколо надпис: MAX . II. RO. I. S. A. GH. HU. BO. R. На RV: В центрі – зображення Діви Марії з немовлям на лівій руці, по боках – букви K;B., навколо надпис – PATRONA UNGARIE. Монета виготовлена із високоякісного срібла, вага становить 0,45 г, діаметр – 16 мм. Друга монета має такі самі розміри і зображення, лише без датування.

Польські монети представлені монетами Сигізмунда III початку XVII ст. Перша монета – шеляг приблизно 1621 р. На AV: коронована «S», легенда («SIG III D G REX POL M D L»). На RV: герб Риги («SOLIDVS CIVI RIGENSIS»). Рига. Діаметр – 18 мм, вага – 0,80 г [7, с.72].

Друга монета – автентична. На AV: коронована «S», легенда («SIG III D G REX POL M D L»). На RV: герб Риги («SOLIDVS CIVI RIGENSIS»). Рига. Діаметр – 18 мм, вага – 0,86 г.

Третя монета приблизно цього ж періоду. На AV: коронована «S», легенда («SIG III D G REX POL M D L»). На RV: герб Риги («SOLIDVS CIVI RIGENSIS»). Рига. Менша за розмірами. Діаметр – 15 мм, вага – 0,45 г [9, с.128].

Четверта монета представлена шелягом Сигізмунда III приблизно 1620 р. На AV: коронована «S», легенда («SIG III REX PO D P»). На RV: корона, над двома щитами зображення в щитах не розбірливі, легенда («SOLIDVS REG POLO») [5, с.106; 7, с.73].

Турецькі монети представлені трьома срібними акче початку XVI ст. діаметром 9-10 мм, та вагою – 0,48-0,50 г, ще не ідентифіковані. Цікавою є і знахідка турецької пари Мустафи III (1757-1774 рр.). Виготовлена з високоякісного срібла у Стамбулі. Діаметр – 15 мм, вага – 0,65 г.

Після ретельного дослідження території пошуковцями виявлено велику кількість різноманітного супутнього матеріалу, який дає більш повну інформацію про дані поселення та її мешканців.

Важливою категорією знахідок XVI-XVII ст. є гончарна кераміка, уламки різних розмірів сірого та червоних кольорів: вінчики, денця, стінки, ручки, кришки, чаші, миски [13, с.268; 15, с.234].

На поселеннях знайдені срібні та бронзові персні-печатки. Срібні грушеподібні гудзики вагою 0,35 г [16, с.240-241]. На поверхні поселення зібрано багато бронзових пластинок, свинцеві пістольні кулі різної ваги – від 2 до 9 г. Серед знахідок нараховуються і три торгівельні свинцеві пломби XVI-XVII ст.

Відкриття нових нумізматичних пам'яток в басейні р. Серет дає можливість більш розширеного вивчення монетного обігу на Буковині в різні часи. Знахідки рідкісних турецьких, польських, угорських, молдавських монет, які зроблені на нововиявлених поселеннях, відкриють нову сторінку у вивченні грошового обігу на Буковині в XVI-XVIII ст.

Джерела та література:

1. Боднарюк М.І. Археологічні пам'ятки с. Опришени // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2003. – Вип.5. – С. 12-13.
2. Боднарюк М.І. Юні опришенці колекціонують старовинні монети // Новий день. – 17.01.2003. – №3. – С. 4.
3. Боднарюк М.І. Давні дорогоцінні монети // Новий день. – 16.04.2015. – № 16. – С. 8.
4. Зварич В.В. Нумезматический словарь. – Львов, 1978. – 224 с.
5. Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVII ст. – К., 1981. – 240 с.
6. Нудельман А.А. Монеты и денежное обращение на территории Днестровско-Прутского междуречья (I в. до. н.е. – XVII в.). // Древняя культура Молдавии. – Кишинев, 1974. – С. 191-229.
7. Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14 – перша третина 19 ст.). – Чернівці, 1997. – 224 с.
8. Огуй О.Д. Чернівці та околиці: грошовий обіг та монетні знахідки протягом тисячоліть. – Чернівці, 2007. – 148 с.
9. Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки Буковини. – Чернівці, 2002. – 248 с.
10. Пивоваров С., Боднарюк М. Молдовський гріш господаря Богдана III із с. Опришени // Іван Франко і Буковина. – Чернівці: Прут, 2006. – 464 с.
11. Визначення монети проведено співробітником Кишинівського історичного музею А. Болдуряну; Sreckovic S. Akches (Volume Three). Suleyman I Kanunî 926-974 A.H. – Beograd, 2003 – С. 274-289.
12. Визначення монети проведено співробітником Кишинівського історичного музею А. Болдуряну; Nicolae E., Custurea G. Tezaurul

monetar din secolul al XVI – lea descoperit la Bercioiu, jud. Vîlcea buletinul societății Numismatice Române, 77-79, 1983-1985. – București, 1986. – С. 309-327.

13. Bodnariuc N. Oprișeni – un sat Românesc din Ucraina // Diversitatea expresiilor culturale ale habitatului tradițional. – Chișinău, 2007. – С. 226-271.

14. Bojescu D. Pământul nostru magic și etern // Concordia. – 03.05.2003. – № 14.15.18.5.04.12.04.– P. 2.

15. Dumitru C. Oprișeni, un sat la răspântiile istoriei. – Cernăuți. 2008. – 288 p

16. Covalciuc Dumitru. Pagini Oprisene. – Herta, 2014. – 246 p.

Олексій БАЛУХ
(Чернівці)

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ БУКОВИНИ ПІД ЧАС ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1620-1621 рр.

Початок XVII ст. характеризується загостренням польсько-турецьких відносин, пов'язаних із посиленням польського впливу на Молдавську державу, а також з постійними козацькими набігами на турецькі володіння.

Між обома державами з 1617 р. відбувалися локальні бойові дії, наслідком яких було те, що поляки оволоділи фортецею у Хотині. Її у 1619 р. передав у польське володіння тодішній молдавський господар Каспар Граціані (за походженням італієць), забезпечивши, тим самим, союзні відносини з останніми [3 с.47; 4, с.91].

Польська шляхта намагалася тримати Молдавію у своїй сфері впливу і принагідно відправляла туди свої війська, котрі спустошували та грабували у першу чергу прикордонні з Польщею землі, насамперед території Чернівецького і Хотинського повітів [7, с.61]. Ще з 1595 р. Молдавія, хоч і формально знаходилася у васальній залежності від Туреччини, але її господарі були пов'язані як родинними стосунками, так і тісними політичними взаєминами саме з Польщею [5, с.339]. Усе це бентежило османів, які хотіли змінити дану ситуацію на свою користь.

З цією метою до Молдавії було направлено турецько-татарське військо, очолюване Іскандер-пашею. Молдавський господар, який з лютого 1619 р. орієнтувався на Польщу, просив коронного гетьмана Станіслава Жолкевського (Жулкевського) з військовою допомогою прибути до Хотина [6, с.96]. Останньому за досить короткий час вдалося зібрати 10-тисячне військо, до складу якого входив козацький полк, що налічував 1600 «пеняжних», тобто найнятих за гроші козаків [8, с.28]. Серед них був і чигиринський підстароста Михайло Хмельницький та його син Богдан (майбутній гетьман Війська Запорізького), якому тоді було 25 років [4, с.91].

Влітку 1620 р., у вкрай напруженій ситуації, С. Жолкевський направив польське військо до Молдавії, щоб утримати на молдавському господарському престолі Каспара Граціані. 22 серпня вони форсували р.

Дністер і зупинилися у Хотині, а вже 24 серпня 1620 р. з буковинських земель виступили вглиб Молдавії до Ясс (тодішньої столиці Молдавії) проти турків [4, с.91]. Хоча польний гетьман Станіслав Конєцпольський переконував усіх, що краще спорудити укріплений табір під Хотиним і зайняти там кругову оборону. С. Жолкевський сподівався, що активні дії польсько-козацького війська змусять турків піти на переговори. Проте, маючи кількісну перевагу над поляками, Іскандер-паша вести переговори не збирався [6, с.96]. За деякими даними турецько-татарське військо налічувало 15-19 тисяч осіб [8, с.32].

Обидві армії зустрілися 18 вересня 1620 р. під Цецорою (молдавське село, розташоване за 18 км від Ясс). Під час битви, не витримавши турецько-татарських атак, поляки почали безладно відступати до р. Дністер. У ніч з 6 на 7 жовтня польсько-козацькі війська були вщент розгромлені. У цій битві загинув батько майбутнього гетьмана України Михайло, а сам Богдан Хмельницький потрапив до турецького полону [2, с.154-159; 10, с.90]. Розгромивши польські війська, татарські та молдавські загони здійснили напади на подільські та покутські землі [6, с.96]. Не виключено, що і території Буковини зазнали тоді спустошень.

Вищезгадані події переросли у 1621 р. у війну, яка отримала назву від місця генеральної битви між ворогуючими сторонами, Хотинську. Причини, хід і наслідки цієї битви достатньо висвітлені у вітчизняній та зарубіжній історіографії, проте потрібно виокремити деякі важливі факти, що вплинули на міжнародне становище буковинського краю.

Ні турецька, ні польська сторони, готуючись до бойових дій, не розглядали Хотин основним місцем протистояння. Однак через дуже повільний збір «посполитого рушення», а також затримки при доставці артилерії та боєприпасів до неї спонукали великого литовського гетьмана Яна Кароля Ходкевича перейти від наступальних планів ведення війни до оборонних. Тому саме Хотин, який знаходився на польсько-молдавському кордоні, займав найвигідніше стратегічне становище для оборони, а також те, що Хотині перебував тоді під владою поляків. Турки не наважилися би форсувати Дністер поблизу позицій противника і змушені будуть вступити з ним у бій [6, с.96-97].

Проте, у оборонному способі ведення бойових дій були і свої недоліки, а саме землі Молдавії та Речі Посполитої опинилися практично незахищеними від набігів татар, які входили до складу османського війська. Отже, територія Буковини опинилася практично незахищеною перед війною.

Під час кровопролитних бойових дій, які відбувалися з 2 по 28 вересня 1621 р., обидві сторони конфлікту намагалися розпочати мирні переговори. І турки, і поляки поспішали укласти мир, оскільки війська обох сторін були дуже виснажені, зазнали чималих втрат, а території Буковини і Поділля були дуже спустошені [6, с.97-98]. Однак поляки знали, що скоро до Хотина має прибути шляхецьке ополчення, тому не падали духом і продовжували оборону.

Військові дії тривали до початку жовтня 1621 р. Турки, втративши у боях близько 80 тисяч вояків, досягти бажаного успіху вже не змогли [10, с.98]. Переговори про мир розпочалися 2 жовтня і завершилися підписанням прелімінарного договору між Османською імперією та Річчю Посполитою лише 9 жовтня 1621 р., коли сторони узгодили між собою усі договірні статті та обмінялися своїми примірниками угоди [8, с.425].

В історіографії він отримав назву – Хотинський мирний договір або трактат. Статтею 6 даного договору передбачалось, що на молдавському господарському престолі повинні повсякчас сидіти особи, котрі б не порушували миру та виявляли належну повагу до польського короля. У статті 8 поляки зобов'язувалися передати Хотин господарю Молдавії, а також про взаємне відпущення полонених [1, с.190; 8, с.428-429]. Після того як турецько-татарська армія покинула Хотин, замок було передано валаському боярину Катарджі, який у свою чергу передав його представнику «молдавської шляхти» Костянтину. Проте мир довго тривати не міг, оскільки, навіть після його ратифікації (12-21 лютого 1623 р.) між сторонами виникали суперечності з тлумаченням тексту трактату, зокрема щодо Молдавської держави [6, с.99].

Території Буковини, зокрема Хотинщина, зазнали тоді чималих спустошень. Турецько-татарські війська замордували або полонили тисячі людей, забирали всю їжу та фураж, поспалювали десятки сіл. Населення, рятуючись від них, ховалося у горах та лісах, де об'єднувалися у загони опришків, які у 1621 р. активізували свою діяльність. Вони здійснювали напади на господарства молдавських бояр, які брали участь у цій війні на боці осман [3, с.50]. Тоді ж на буковинських землях активізувалися місцеві «банди», які чинили опір полякам, що добували провіант у селах краю. Їх очолював «якийсь Бернавський» [6, с.100]. За М. Костіном це був активний учасник Хотинської битви, що служив султану Осману II [2, с.171]. А в 1626 р. М. Барновський став новим молдавським господарем [9, с.121].

Отже, територія Буковини у цей період зазнала відчутних спустошень, а населення краю багато лиха. Напруженим було становище і в прикордонних з Польщею районах, оскільки відбувалися постійні набіги як польських магнатів, так і татар. У цей час зростає роль Хотинської фортеці, яка продовжувала зберігати своє стратегічне значення, а володіння нею було ключем до панування в Молдавії.

Джерела та література:

1. Османская империя в первой четверти XVII в.: Сб. документов и материалов / Сост. Х.М. Ибрагимбеги, Н.С. Рашба. – М.: Наука, 1984. – 213 с.
2. Costin M. Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron- vodă încoace / [Costin M.] // Ureche G., Costin M, Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac. – Chișinău: Hyperion, 1990. – P. 135 – 248.
3. Буковина: історичний нарис / [відп. ред. В.М. Ботушанський]. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
4. Добржанський О. Хотинщина: історичний нарис / О. Добржанський, Ю. Макар, О. Масан. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 462 с.
5. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.
6. Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. / Олександр Масан // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.): [Кол. моногр.; В.М. Ботушанський, С.М. Гакман, Ю.І. Макар та ін.; за заг. ред. В.М. Ботушанського]. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 9 – 168.
7. Нариси з історії Північної Буковини: [відп. ред. Ф.П. Шевченко]. – К.: Наука, 1980. – 338 с.
8. Сас П.М. Хотинська війна 1621 р.: Монографія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 520 с.
9. Семенова Л.Е. Молдавия и Валахия в отношениях стран региона с османами (1618-1634 гг.) / Лидия Семенова // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточная Европы в XVII в. – Ч. 1.: Главные тенденции политических взаимоотношений. – М.: Памятники ист. Мысли, 1998. – С. 115 – 127.
10. Уривалкін О.М., Уривалкін М.О. Гетьмани України та кошові Запорозької Січі. – К.: Дакор, КНТ, 2008. – 395 с.

Іван САНДУЛЯК
(Чернівці)

МУЗЕЙНА СПРАВА НА ХОТИНЩИНІ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК

Як відомо, слово музей у перекладі з давньогрецької означає «Дім Муз». В наш час музеї перетворились на культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження й використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури. Крім того, до функцій музеїв входить прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини.

Хотин – одне з найдавніших міст України. Його виникнення археологи датують VII ст., коли у східних слов'ян почався активний процес формування державності. Згідно археологічних досліджень у VIII ст. на території сучасного міста Хотин існувало слов'янське поселення. Тут, на правому березі Дністра, східні слов'яни побудували дерев'яну фортецю, яка з часом обросла довкола поселенням. У XIII ст. за наказом князя Данила Галицького у Хотині замість дерев'яної звели кам'яну фортецю, котра на своєму віку неодноразово реконструювалась і розширювалась, руйнувалась завойовниками і знову відбудовувалась. Стіни Хотинської фортеці були свідками багатьох історичних подій та різних баталій. А історія могутнього Хотинського замку на території фортеці багата на історичну, архітектурну та культурну спадщину.

Цікавим для туристів є історико-краєзнавчий музей, розташований на території Хотинського міського парку за адресою вулиця Свято-Покровська, 17. Музей було засновано у 1963 р. на громадських засадах. На сьогоднішній день це один із декількох відділів Чернівецького краєзнавчого музею. Музейна експозиція розташована в п'яти залах й висвітлює історичні та етнографічні особливості регіону. Експозиція першого залу представляє археологічні пам'ятки, які висвітлюють первіснообщинний лад на території Хотинщини. Відвідувачам цікаво буде оглянути кам'яні знаряддя праці, пам'ятки трипільської культури – уламки глиняного посуду, кам'яні сокири, фрагменти зброї, монети різних держав, карти та плани, описи військових операцій та ін. У другому залі представлені експозиції «Хотинщина – земля слов'янська» та «Хотинщина в період X-XVII ст.» Особливий інтерес поміж експонатів викликає макет Хотинської фортеці та козацькі клейноди. Експозиція

третього залу висвітлює події російсько-турецької війни та етнографію Хотинщини кінця XIX – поч. XX ст. Тут цікаво буде познайомитись із взірцями українського одягу та побутових речей кінця XIX – початку XX ст. Експозиція двох останніх залів висвітлює події в регіоні під час першої та другої світових воєн. Музейний заклад працює з 8:30-17:00, обід 13:00-13:30; середа – вихідний день.

Чимало туристів з цікавістю оглядають музей в державному істрико-архітектурному заповіднику «Хотинська фортеця». У близько десяти залах співробітники фортеці розмістили картинну галерею, кімнату тортур. Окремо в одній із залів виставлено на огляд колекції виявленого на території фортеці археологічного матеріалу: люльки, посуд, монети, кулі та ядра, муляжі давньої зброї та спорядження. В іншій залі розмістили зразки металеві та вогнепальної артилерії тощо.

Крім того у райцентрі по вулиці Воїнів-визволителів, 62 з 2004 р. функціонує художній музей імені Бориса Курнікова. У музейному закладі для огляду виставлено особисті речі художника, його картини, фотографії та нагороди. Завідує цим закладом вчитель І.Ю. Щалаєва.

У хотинському технікумі Подільського державного аграрно-технічного університету, який знаходиться по вулиці Незалежності, 54 Б також у 1988 р. створено історичний музей. Його експозиції знайомлять відвідувачів з історією технікуму та боротьбу хотинчан проти фашистських загарбників. Серед багатьох цікавих експонатів можна побачити фрагменти вогнепальної й холодної зброї, численні фотографії, особисті речі підпільників. Засновники музею не оминули увагою і у своїх експозиціях подали матеріали про видатних випускників навчального закладу. На сьогодні ним завідує викладач Лариса Валентинівна Гіджевська.

У Хотинській ЗОШ № 5, яка функціонує по вулиці Шевченка, 36 у 2002 р. відкрився музей історії школи. Музейні експозиції інформують відвідувачів про традиції закладу, показують еволюцію шкільної форми. У багаточисельних фотографіях прослідковуються долі випускників школи. Очолює музей вчитель О.В. Паладюк.

В одному з найбільших сіл Чернівецької області – Клішківцях по вулиці Струмінського, 2 ще у далекому 1967 р. в місцевій школі відкрито історичний музей. У ньому зібрано багато цікавого археологічного, палеонтологічного та етнографічного матеріалу. В музеї найбільшою є колекція фотографій військової тематики, експонуються особисті речі відомих односельчан, речі домашнього вжитку. Серед інших

експонатів зберігається книга клішківчанина Семена Побережника «Круті перевали» та матеріали про Василя Фокшука – українського композитора, диригента, фольклориста і педагога. Громадським директором музею призначено Наталію Володимирівну Мельничук.

Завітавши до села Керстенці на вулицю Головну, 27 бажаючи мають можливість оглянути експозиції літературного та історичного музеїв, які розміщені у двох окремих кімнатах місцевої школи. В одній із кімнат подано багато інформації та матеріалів щодо класика молдавської літератури – Олександра Хиждеу (1811-1872), який багато прислужився до розвитку освіти, перебуваючи на посаді попечителя Хотинської повітової школи. Музей засновано у 1983 р. У сусідній кімнаті розміщується етнографічний музей, який відкрили у 1980 р. Серед багатьох речей можна побачити предмети побуту й етнографії, знаряддя обробітку землі, ікони, гроші різних часів, чимало вишивок місцевих жителів. Завідує цими музеями-кімнатами місцевий вчитель Олександр Парфенійович Дергач.

Як відомо, славнозвісна родина літераторів і громадських діячів Хиждеу стоїть біля витоків фольклористики Хотинщини. Їх внесок у розвиток культур польського, румунського, молдавського, українського та російського народів загальноновизнаний. Крім того можна відвідати сімейне кладовище Хиждеїв засноване в 1827 р., коли першою там була похоронена шестирічна донька Тадея і Валерії Хиждеїв – Михаела. Там таки похоронені і батьки, Тадей в 1835 р. і Валерія в 1860 р. О. Хиждеу – молдавський письменник і вчений помер в 1872 р., і похоронений на родинному кладовищі в с. Керстенці. Сімейне кладовище Хиждеїв у плані має форму прямокутника розміром 22,0 × 16,5 м, обнесене бетонним бордюром і металевою огорожею. В центрі кладовища – бетонний надгробок, увінчаний в головній частині пілоном із чорного граніту. На пілоні напис. В 1988 р. силами місцевих майстрів проведено реконструкцію родинного кладовища Хиждеїв.

У с. Колінківці за будівлею навчально-виховного комплексу (т. зв. новою школою), який розташований у центральній частині населеного пункту, знаходиться старенький будинок, (раніше у ньому функціонувала школа, яку звели у 1896-1903 рр.), в якому нині діє історико-краєзнавчий музей, який відкрито і паспортизовано у 1994 р. Цікаво зазначити, що при заснуванні ця установа займала лише одну кімнату, проте з часом музей значно розширив свої площі. На

сьогоднішній день експозиції цього закладу розміщені у чотирьох кімнатах. Перша кімната відтворює інтер'єр селянської хати кінця XIX – початку XX ст., друга розповідає про історію села за давніх часів, третя – про нову та новітню історію Колінківців. Особливе місце в цій кімнаті посідають сторінки, які розповідають про життя та діяльність першого космонавта незалежної України Леоніда Костянтиновича Каденюка. Варто зауважити, що батьки майбутнього космонавта деякий час жили у цій будівлі. Четверта кімната – природознавча. В експозиціях виставлено низку пам'яток археології, історії та культури. Для огляду в музеї експонуються карти військових дій Першої та Другої світових війн, фрагменти зброї, нагороди, фотографії видатних односельчан. Громадським директором цього закладу є вчителька НВК Ніна Валентинівна Унгурян. За понад тридцять років краєзнавчо-пошукової роботи істориками Хотинщини Г.К. Тофаном, І.К. Хабулею та О.О. Бойком зібрано понад дві тисячі експонатів. З них біля п'ятсот занесено до інвентарної книги. Вищезазначена інституція тісно співпрацює з факультетом історії, політології та міжнародних відносин а саме з кафедрою етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Зі слів завідувачки музеєм Н. Унгурян довідуємось, що буковинські геологи збирали породи і мінерали на території Чернівецької області, і деякі з них подарували музею. Цікаво також зазначити, що прилегла до музею територія з дендропарком рідкісних рослин, закладеним місцевими учнями та організатором музею О. Бойком, доповнює природоохоронну тематику експозиції.

Туристи, які подорожують буковинським краєм мають також можливість відвідати пам'ятку історії – курган-могілу на полі Ставчанської битви 1739 року, яка розміщена у центрі села Ставчани. Як відомо у Ставчанській битві загинуло 1238 воїнів російської армії, які захоронені на території сучасного кладовища цього ж населеного пункту. На місці захоронення місцеве населення і російські воїни насипали земляний курган. В 1989 р. з нагоди 250-річного ювілею Ставчанської битви проведено реконструкцію могил російських воїнів. Споруджено меморіальний комплекс в центрі у вигляді земляного кургану, який увінчаний хрестом з пісковика. По обидві сторони від кургану розташовано дві земляні могили російських воїнів, обнесені бетонним бордюром. При вході на територію меморіального комплексу

встановлено бетонний куб з елементами військової атрибутики. На кубі встановлено дві алюмінієві меморіальні дошки з написами. З нагоди 250-річчя битви відкрито також меморіал пам'яті воїнам, які загинули на полі бою під час російсько-турецької війни (1735-1739 рр.). Курган упорядковано, відновлено братські могили воїнів і 54 індивідуальних могили офіцерів. Біля входу до меморіалу стоїть металева стела з викарбуваними на ній словами з оди Михайла Ломоносова, яку він присвятив саме цій події.

Крім того в селі по вулиці Головній з 2014 р. діє музей історії школи. Його експозиції присвячені історичному поступу освіти у селі, а також показано етнографію села. Завідує музеєм директор школи В.М. Максимчук. В училищі, яке функціонує у цьому ж селі у 1986 р. засновано історичний музей, громадським директором якого є вчитель С.І. Букорос.

У селі Рашків по вулиці Головній діє етнографічний музей, який відкрили у 2004 р. Цей музейний заклад зібрав чи не найповнішу в районі колекцію етнографічних речей, якими з давніх-давен користувалися наші пращури. Цікаво відзначити, що в цьому музеї відвідувачі можуть простежити як проходив процес виготовлення ниток з конопель, льону та вовни. Ще можна ознайомитись як місцеві жителі обробляли шкіру з якої виготовляли одяг та взуття. Керує музеєм місцевий вчитель А.В. Панчук.

Любителі минулого краю мають можливість оглянути у с. Каплівка по вулиці Л. Українки, 38 у місцевій школі музей бойової слави, який було відкрито у 1985 р. Експозиція музею присвячена селу у роки Великої Вітчизняної війни. Експонуються численні фотографії фронтовиків села, їх нагороди та ін. Очолює цей заклад вчитель місцевої школи Людмила Іванівна Руда.

Ще один історичний музей у 2010 р. відкрито у школі с. Зарожани. Туристам, які відвідають цей музей буде цікаво ознайомитись з історичним минулим села, видатними постатями, які народилися в цьому населеному пункті. Можна оглянути чимало цікавих фотографій та документів, які експонуються в оригіналі. Керує цим закладом вчитель Н.І. Клейменова.

Іншого типу етнографічний музейний заклад у 2007 р. почав працювати у с. Бочківці по вулиці Шкільній у сільській школі. У ньому показано ремесла наших предків, предмети побуту та одяг місцевих селян

XX ст. Серед багатьох експонатів зібрано нагороди передовиків виробництва, матеріали про становлення та розвиток шкільництва у селі. Завідуючою музею є вчителька Л.О. Павловська.

У с. Долиняни у 2007 р. відчинив двері для відвідувачів етнографічний музей, яким керує М.В. Мала. У музеї відтворено інтер'єр сільського побуту, зберігаються комплекти чоловічого та жіночого як повсякденного так і святкового одягу, низка цікавих документів та фотографій.

Історико-етнографічний музей у с. Білівці розташований по вулиці Шкільній у місцевій школі. Серед багатьох інших експонатів можна також побачити давні предмети побуту, сільськогосподарський реманент, одяг, фотографії односельчан тощо. Письмово також зафіксовано чимало місцевих пісень, приказок та прислів'їв, які побутували у селі. Цей заклад було відкрито у 2004 р. Обов'язки громадського директора покладено на вчителя місцевої школи О.І. Ватаманюк.

Джерела та література:

1. Антонюк-Гавришук Є. Музеї Буковини. – Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2007. – 192 с.
2. Сандуляк І. Музейні установи північної частини Буковини як туристичні об'єкти 50-80 рр. XX ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Золоті литаври, 2006. – Т. 2 (22.). – С. 252-258.
3. Сандуляк І.Г. Музеї в туристичних маршрутах Чернівецької області (радянський період) // Вісник наукових досліджень. Серія: Туризм. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ Галицького інституту імені В'ячеслава Чорновола, 2006. – Вип. 2. – 196 с.
4. Боднарюк Б., Сандуляк І. Туристичні об'єкти Хотинщини // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (до 340 річниці Хотинської битви 1673 р.), 8 листопада 2013 р. – Хотин: ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2013. – С. 5-10.

Олег СУРОВЦЕВ
(Чернівці)

ДЕПОРТАЦІЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ХОТИНЩИНИ У 1941-1942 рр.: ФАКТИ, СПОГАДИ ТА ДОЛЯ ЛЮДЕЙ

Голокост на території Буковини в період Другої світової війни досі залишається актуальною і малодослідженою темою. Незважаючи на те, що в пострадянський період стали доступними для науковців чимало архівних фондів, які проливають світло на ганебні дії німецько-румунських окупантів, однак катастрофа буковинського єврейства лише побіжно згадується в узагальнюючих дослідженнях з історії України, Буковини періоду Другої світової війни. Однією з характерних рис голокосту в Північній Буковині було намагання румунської окупаційної влади ліквідувати євреїв не на території їх проживання, а шляхом депортації до таборів і гетто Трасністрії, де вони мали загинути. Автор даної статті робить спробу реконструювати процес депортації євреїв з Північної Буковини в Трансністрію в 1941-1942 рр. на основі матеріалів, опублікованих в 1991-1996 рр. Чернівецьким товариством єврейської культури ім. Е. Штейнбарга та документів Чернівецького та Одеського облдержархівів.

В першій половині липня 1941 р. паралельно з військовою окупацією Північної Буковини, на території краю, а саме в Новоселиці, Сокирянах, Сторожинці, Герці, Чудеї, Садгорі, Лужанах, Вашківцях, Вижниці та в інших населених пунктах, румунська влада розпочала концентрацію єврейського населення. З другої половини липня 1941 року окупанти розпочали «очищення» краю від євреїв шляхом їх депортації за Дністер. Ще 8 липня 1941 року, коли німецько-румунські війська вийшли на рубіж від Чернівців до Бельц, Антонеску на засіданні румунського уряду безапеляційно промовив: «...Я наполягаю на примусовій еміграції всього єврейського елемента з Бессарабії та Буковини...» [7, с.77-78].

В румунських офіційних документах, які відносяться до геноциду єврейського населення Буковини, Бессарабії, вживається слово «евакуація», коли насправді мова завжди була про примусову, смертельну депортацію євреїв в табори-гетто. Так, у звіті губернатора Буковини генерала Калотеску Раді Міністрів Румунії від 14.03.1942 року за номе-

ром 485 [8, с.73] та в його листі генеральному штабу Румунської армії від 11.10.1942 року за номером 597313 про здійснення губернаторством депортацій в 1941-1942 роках, в яких загинуло 90% вигнаних буковинських євреїв, всюди вживається термін «евакуація» [1, Ф. – Р 307 сч, оп.3., спр.17. арк.296]. У довідках ув'язнених у табори і гетто також було написано «евакуйований» [8, с.58]. Нацистська влада свідомо називає депортацію «евакуацією», хоча по суті це було сплановане знищення безвинних людей.

Проти фальсифікації румунською владою терміну депортація виступав тодішній примар Чернівців Троян Попович. У своїх спогадах в розділі «Депортація» він пише: «Евакуацією євреїв, як вона називається офіційно, я називаю депортацію. Евакуація дозволяє зберегти населення від люті ворога, від розбоїв, це турбота по збереженню його від знищення... Вона продиктована моральними, етичними інтересами суспільства. Евакуація по суті не знає ненависті, а навпаки – любов до ближнього. Евакуація євреїв з Буковини немає жодної ознаки з вище перерахованих. Вона продиктована зненавистю, з єдиною метою, щоб таким шляхом позбутися їх, знищити їх. У такому випадку евакуація має характер депортації» [8, с.60-61].

Депортація розпочалась 13 липня 1941 року вигнанням євреїв з Сокирянського та Кельменецького районів. 18 липня румуни намагались переправити на територію, окуповану Угорщиною, євреїв з Лужан, а коли це їм не вдалося, погнали їх на Схід [2, Ф. – Р 653 с4., оп.1., спр.68, арк.10]. 20 липня на схід відправили євреїв з Новоселиці, 23-26 липня – з Сторожинця і Вашківців, 1 серпня – з Хотина [8, с.63]. Євреїв перших двох районів румунам вдалося разом з євреями північних районів Молдавії наприкінці липня переправити через Дністер у Вінницьку область. Євреї з інших районів були пригнані до Дністра на початку серпня, коли німецька сторона вже прийняла міри та заборонила їх переправу. Через це переправити євреїв в Могилів-Подільський виявилось неможливим, Це стало причиною вбивства румунськими жандармами частини євреїв. Так, в ніч, з 4 на 5 серпня поблизу міста Атаки (Молдавія) були розстріляні 210 євреїв із 300, з яких половина були із Сторожинецького повіту. 6 серпня жандарми із 23-ої поліцейської роти розстріляли і кинули у Дністер ще 200 євреїв [8, с.64].

У зв'язку з цим, основна частина депортованих євреїв (майже 20 тисяч) була тимчасово розміщена в таборах, утворених в північній

Бессарабії, в Сокирянах та Єдинцях. Про події, які призвели до цього, можна дізнатися із донесення претора Другої румунської армії підполковника Ж. Поїтевіна головному претору генералу І. Топору. Так, 5.08.1941 року Поїтевін по телеграфу доповідав, що «В ніч з 4 на 5 серпня цього року по шосе Липник-Атани пройшли приблизно 20 тисяч євреїв з Хотина і Сторожинця. Переправити їх в Могилів неможливо, так як німці не дозволяють. Був виданий наказ про їх повернення відповідними легіонами. Прошу наказати інспектору в Чернівцях прийняти евакуацію євреїв» [6, с.448]. В донесенні 06.08.1941 року претор Другої румунської армії доповідав, що «5 вересня німці повернули із-за Дністра в Атаки 3000 євреїв із тих 12000, які були переправлені через Дністер в Могилів. Очікується повернення й інших. Був відданий наказ чинити опір їх поверненню» [6, с.448]. Відповідно до його ж донесення від 8 серпня 1941 року в зоні Липник-Атаки зібралося близько 25 тисяч євреїв «за походженням із повітів інспектора в Чернівцях, які не є євреями з його території», «легіон Сорока немає можливості годувати», у зв'язку з чим Поїтевін запропонував «наказати інспектору в Чернівцях забрати євреїв із зони Липник-Атаки, організувати табір в повіті Хотин кормити їх за рахунок місцевих євреїв» [6, с.449]. В цей же день інспектор жандармерії в Чернівцях, полковник Минекуце, інформував генерала Топора, що «в Сокирянах, в Хотині та в Атаках сконцентровані євреї із наступних повітів: Хотин – 3340, Редуци – 4113, Сторожинець – 13852, табір Вижниця – 1820, Чернівці – 15324, всього – 27849. Крім того, з повіту Хотин вже переправлені через Дністер 20 тисяч» [6, с.448-449]. 10 серпня він же доповів, що всі євреї «інтерновані ним в трьох таборах: Сокирянах – майже 17 тисяч, Берново – 3 тисячі, Бербені – 2 тисячі. Інші знаходяться в районі жандармського легіону Сорока в Атаках і приблизно 10 тисяч за Дністром. Більша частина євреїв не мають грошей та приречені на голодну смерть» [6, с.449-450].

Наступного дня євреї з Бернова та Бербені були переведені в Сокиряни. Відповідно з донесенням Минекуце від 11.08.1941 року кількість євреїв в Сокирянах внаслідок цього збільшилася до 20852, в тому числі з Хотина – 13800, з Новоселиці – 2800, Хотинського повіту – 6625, Сторожинця – 1100, Сторожинецького повіту – 3180, Герци-Дорохое – 1200, повіту Чернівців – 977 [6, с.450]. Оскільки прокормити таку кількість євреїв було неможливо, Минекуце запропонував для частини євреїв утворити табір в іншому місті. Головний претор 15 серпня 1941 року віддав

розпорядження про створення такого табору в Єдинцях (Молдова), куди була переведена майже половина євреїв з Сокирян. На 25.08.1941 року в Єдинцях знаходилося 11854 єврея, а в Сокирянах залишалось 12343 [6, с.451]. Відповідно донесенню Минекуце від 01.09.1941 року в Єдинцях нараховувалося 12248 євреїв, в Сокирянах 10201, в тому числі 1698 євреїв із Липкан, які евакуювалися з росіянами за Дністер, і які німці повернули в Бессарабію [8, с.65].

Крім таборів у Сокирянах і Єдинцях у вересні 1941 року євреї розташовувались у Чернівцях – 49497; Сторожинецькому повіті – 4312; Хотині – 559; всього – 54368 [8, с.65].

Отже, за липень-серпень 1941 року кількість євреїв на Буковині зменшилась приблизно на 25 тисяч, з них майже 7,5 тисяч було вбито.

Перехід до Румунії з 1 вересня 1941 року території між Дністром та Південним Бугом дозволив румунській окупаційній владі здійснити план, який не вдався їм літом, а саме, депортувати за Дністер всіх євреїв Буковини.

До новоутвореного «губернаторства», яке назвали Трансністрією («Ністру – на румунській мові так називається річка Дністер, а «транс» з румунської означає «за», тобто територія за Дністром») було включено загарбані південно-західні українські землі: всю Одеську, частину (західніше Південного Бугу) Миколаївської та Вінницької областей, а також лівобережні райони Молдавії.

Впровадження у життя колонізаторських планів Бухаресту щодо Трансністрії розпочалося із вирішення єврейської «проблеми». 4 жовтня 1941 року штаб головнокомандуючого румунської армії передав комендатурі м. Чернівці наказ Антонеску про депортацію протягом 10 років всіх євреїв Буковини «в область східніше Дністра» [6, с.451]. Згідно з наказом губернатор Буковини генерал Колотеску 10 жовтня віддав розпорядження про утворення гетто в Чернівцях і депортації євреїв, яка розпочалася 11 жовтня. Протягом наступного місяця довгі колони фізично і морально виснажених людей рухалися вулицями до товарної станції. В чернівецькому гетто було видано спеціальне розпорядження, згідно з яким, мешканці тієї чи іншої вулиці мали бути депортовані в той чи інший день [5, с.36]. Людям дозволялося брати лише найнеобхідніше, особисті речі, коштовності. Так як це була осінь, то часто йшли дощі, було холодно. Ось як описують ці події постраждалі: «Коли нас депортовували з Чернівецького гетто до Трансністрії, на вокзалі було

багато заплаканих дітей, сльози в очах дорослих і, найжахливіше «солдати з багнетами» [5, с.36]. «Дружини румунських офіцерів, які не були чернівчанами, прогулювались по вокзалу і сміялись нам просто в обличчя» [5, с.36]. «З нами раптом почали поводитись не як з людьми, а як з тваринами! Адже ми просто перетворилися на худобу, яку відтак відправляли у Трансністрію». Перевозили євреїв у товарних вагонах по 50-70 чоловік в кожному [5, с.96].

Перші транспорти з Чернівців вирушили 14-15 жовтня 1941 року. Тоді було депортовано приблизно 4000 осіб. Депортація відбувалась поступово: 28.10.1941 р. – 2500 осіб (приблизно); 30.10.1941 р. – 2500 осіб; 03.11.1941 р. – 3000 осіб; 04.11.1941 р. – 18000 осіб [2, Ф. – Р 653 с4, оп.1, спр.68, арк.5]. Загалом з Чернівців до 15 листопада 1941 року було вивезено 28391 євреїв [8, с.66].

Репортери румунських та німецьких газет писали про ці події, як про «мудре вирішення єврейської проблеми на Буковині» [10, с.94].

4 жовтня 1941 року почалась депортація євреїв із табору в Сокирянах, 11 жовтня – з табору в Єдинцях, яка закінчилась 8 листопада 1941 року [8, с.60]. Частина шляху до Атак, до Дністра буковинські євреї долали у товарних вагонах, а далі доводилось продовжувати свій шлях пішки в умовах наступаючої зими. Багато євреїв загинуло по дорозі до таборів Трансністрії від холоду, голоду, знесилення, знущань з боку охорони та швидкого поширення епідемій.

Ось, що згадують люди, які пережили табори Трансністрії: «По дорозі у Трансністрію... румуни відібрали у нас всі речі, які ми мали з собою і повикидали їх з поїздів. Бессарабські селяни потім приходили і підбирали їх. Нас жорстоко били, а під час переправи на паромі через Дністер багатьох кидали просто у воду, і вони втопилися... Під час переправи було також знищено всі наші документи, їх просто викинули в Дністер, і ми раптом стали людьми без будь-яких документів, прав, без будь-чого» [6, с.43].

Цінними є свідчення лейтенанта Августина Ромке із жандармського легіону м. Роман, якому була доручена евакуація євреїв із Сокирян: «Незважаючи на те, що у нас було достатньо возів, жителі сусідніх сіл, що мали вози, все рівно приходили до колони без викликів, так як знали, що це був хороший спосіб заробити гроші. Румуни платили по 250 лей за день, але власники возів брали із самих євреїв ще більше: 100 лей з людини, а коли дорога підіймалася вгору, вимагали ще 100 лей... За

наказом генштабу ті, хто буде відставати від конвою через безсилля чи хворобу, повинні бути знищені. Мені було наказано посилати за 2-3 дні до відправлення конвоїв сержанта... для підготовки їм приблизно на 100 чоловік в зручних місцях, подалі від сіл, щоб не було чути криків та пострілів... Ями слід було рити через кожні 10 кілометрів, де й збиралися ті, які відставали від колони. Ті хто навіть не міг дійти до ями, піддавались «АЛЕКСЯНУ» (кодове слово, яке означало страту на місці). Селяни, як ворони, стояли вздовж дороги в очікуванні, що їм що-небудь дістанеться. В першій ямі, що була вже через 5 кілометрів, я залишив приблизно 50-60 осіб, яких охороняли 6 жандармів, і які залишились там до вечора, а потім всіх стратили. Через дітей, жінок, людей похилого віку колони просувались повільно з великими труднощами та неорганізовано. Приблизно 120 євреїв з першого конвою були захоронені в інших ямах. В кожному із наступних трьох конвоїв ми вбили 120 осіб, ... а всього приблизно 500...» [6, с.452].

Ситуація навколо подальшої депортації чернівецького єврейства та кількість тих, що залишились в місті була незмінною до червня 1942 року. Це відбулося завдяки втручання міського голови (примаря) доктора Трояна Поповича. Він був противником фашистського геноциду та гонінь проти євреїв, послідовно виступав проти замкнення євреїв в гетто та їх депортації. Доктор Троян Попович своїми дозволами («авторизація») намагався врятувати багатьох представників єврейської культури, відомих громадських діячів, прізвища яких були гордістю нашого краю (Пауль Целан, Зельма Айзінгер) [3, Ф. 30, оп.4., спр.283, арк.20, 908.].

Однак заступник генерал-губернатора Буковини майор Марінеску домігся звільнення з посади Т. Поповича [8, с.47]. Відразу ж був виданий наказ про депортацію в Трансністрію всіх власників «авторизацій» за підписом Т. Поповича, які не заплатили за це і перехувались від постійних комісій, що працювали в примарії, під керівництвом Василя Іонеску. Одночасно депортації піддавалися й ті, у кого були відібрані дозволи на роботу, а також інваліди, що не потрапили в трудові батальйони. У другу хвилю депортації не потрапили буковинські євреї старше 70 років (за пропозицією губернатора), яких згідно із списками нараховувалось 607 осіб [1, Ф. – Р 307 с4. , оп.1., спр.244, арк.1].

З самого початку планувалось за описами депортувати 4471 єврея [1, Ф. – Р 307 с4. , оп.1., спр.244, арк.1]. План депортації був погодже-

ний із поліцією та примарією міста. Депортація буковинських євреїв в червні 1942 року відбувалась також за домовленістю із керівництвом Трансністрії. Про це свідчать телеграми, як з боку буковинського губернаторства, так і з боку губернаторства Трансністрії [4, Ф. – Р 2264, оп.1, спр.1497, арк.201-239].

Депортація євреїв з Чернівців в червні 1942 року відбувалось в 4 етапи (4 транспортування). Перший транспорт відправився із залізничного вокзалу міста 8 червня 1942 року. В ніч з 6 на 7 червня, з суботи на неділю, майор Марінеску організував близько 250 груп (бригад), які безпосередньо займались збором та відправкою євреїв. До складу цих груп входили від 3 до 5 осіб: людина, яка представляла місцеву цивільну владу, делегат уряду який зазвичай проводив інвентаризацію майна, делегат поліції, жандармерії, сігуранци.

На збір євреям, які підлягали депортації виділялось не більше п'яти хвилин. За дві години, схоплені зненацька, перелякані люди похилого віку, чоловіки, жінки, діти були переведені на стадіон «Маккабі», який до війни належав єврейській спортивній організації з аналогічною назвою і знаходився в районі теперішньої психіатричної лікарні. Тут всіх, включаючи дівчат, жінок, чоловіків примусово змушували роздягатися і на очах у солдат і натовпу, який швидко зібрався, піддавали ретельному огляду. Відбувався й гінекологічний, з метою виявлення прихованих коштовностей. Крім того була створена виборна комісія, яка здійснювала перевірку списків євреїв, яких депортували. Очолював цю комісією майор Марінеску та інспектор поліції Пеун. Із списків першого транспорту комісією було виключено 19 євреїв. Депортації в табори Трансністрії підлягало 1781 євреїв, включаючи 76 не чернівецьких [1, Ф. – Р 307 с4. оп.1., спр.244, арк.1]. Цих людей насильно було приведено на вокзал, де їх заштовхали у вагони для перевезення худоби і депортували з Чернівців.

Другий етап депортації відбувся 11 червня 1942 року. Все повторювалось за тією ж схемою. Планувалось депортувати близько 900 євреїв з Чернівців та міста Дорохой (Південна Буковина). Однак офіційно влада змогла виявити та зібрати лише 308 осіб, – всі інші переховувались, втікали з місця проживання [1, Ф. – Р 307 с4.оп.1., спр. 244, арк.2].

В наступну суботу 15 червня 1942 року, відбувся третій етап депортації. На цей раз багатьом євреям вдалося сховатися. Майор Марінеску, щоб зібрати визначену ним кількість 1500 осіб, видав

розпорядження схопити всіх євреїв з передмістя Монастирське, а також з вулиці Сторожинецької та з примикаючих до неї провулків. Однак не вистачало необхідної кількості. Тоді, було схоплено з лікарні психічно хворих людей похилого віку разом з їх лікарями, які склали 200 чоловік. Як тільки вони опинилися в Трансністрії, їх відразу розстріляли румунські солдати. Подібна доля спіткала й дітей віком до 12 років та всіх працевдатних [8, с.48]. Всього за списками фактично було виявлено і зібрано 1151 єврея (1139 з Чернівців, 12 з різних сіл Буковини). Виборна комісія «відсіяла» із загальної кількості 83 єврея з різних причин [1, Ф. – Р 307 с4, оп.1, спр.244, арк.3].

Лише через два тижні (29 червня 1942 року) майор Марінеску провів третю депортацію. Він пропустив одну суботу спеціально, щоб євреї повірили у припинення депортації і не переховувались. Однак хитрість не спрацювала, тому небагато євреїв було знайдено з «дозволами Поповича». З 20.00 28 червня 1942 року до 5 години ранку 29 червня 1942 року був організований тотальний пошук євреїв, які ухилялись від депортації. В Дирекції праці губернаторства був взятий, навіть, список євреїв, які встигли навчити румунів спеціальності, однак не були затверджені на «подальше використання» [8, с.29].

91 єврей – в минулому державні службовці та пенсіонери, офіцери румунської армії, інваліди – орденоносці, вдови військовослужбовців, які загинули на фронтах Першої світової війни теж опинились серед депортованих. Офіційно вони не підлягали депортації [8, с.49].

Згадана нами комісія виключила зі списків 247 євреїв. Майже 800 євреїв, прізвища яких було подано Дирекцією праці губернаторства не знайшли. 29 червня 1942 року було депортовано 1110 євреїв з Чернівців й 52 єврея з повітів Буковини.

Наступного дня Комісія Патронажу, на чолі з Ангелеску, яка відстоювала інтереси румунських власників підприємств, зібралась у генерал-губернатора Буковини Антонеску і вимагала звільнення окремих євреїв від депортації в табори Трансністрії, вказуючи на те, що вони були професійні робітники. Губернатор та підполковник Теуту 18 євреїв зняли з поїзду за вимогою румунських підприємців [1, Ф. 307 с4, оп.1, спр.244, арк.4]. Всього з Чернівців та Буковини за червень 1942 року у Вінницьку область було «евакуйовано» 4094 євреї, а 10 вересня – ще 500 [9, с. 11].

Аналіз опрацьованих джерел та літератури дає нам всі підстави стверджувати, що процес депортації євреїв з Північної Буковини

був задалегідь спланований і детально розроблений румунською окупаційною владою і мав на меті в стислі терміни вирішити «єврейське питання» в краї. В 1941-1942 рр. в Трансністрію було депортовано приблизно 74 тисячі буковинських євреїв, з яких 54 тис. загинули.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. – Р 307 с4.
2. ДАЧО. – Ф. – Р 653 с4.
3. ДАЧО. – Ф. 30.
4. Державний архів Одеської області (ДАОО) Ф. – Р 2264.
5. Колись Чернівці були гебрійським містом... Свідчення очевидців / Переклад Петра Рикла. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998. – 232 с.
6. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 годах (составитель А. Круглов). – К.: Ин-т Иудаики, 2002. – 486 с.
7. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941-1944). Сборник документов и материалов. – Иерусалим, 1992. – 424 с.
8. Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнберга. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто / под ред. Е.М. Финкель, П.В. Рыхло. – Черновцы, 1996. – Вып. 5. – 126 с.
9. Арад И. Холокост на территории СССР. – Иерусалим: Яд-Вашем, 1990. Черновцы в период немецко-румынской оккупации / В кн.: Черная Книга (о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях уничтожения Польши во время войны 1941-1945 гг.). – Иерусалим, 1980. – 547 с. [С. 92-97].

Руслан НАГНИБІДА
Ірина Ладоренко
(Кам'янець-Подільський)

ЛІТОПИС СВЯТО-ТРОЇЦЬКОЇ ЦЕРКВИ МІСТЕЧКА ЖВАНЦЯ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1869-1898)

На зламі XVIII-XIX століть український народ долав складний етап свого національного становлення. Ліквідація Гетьманщини, знищення Січі та узаконення кріпосного права на Слобожанщині і Лівобережжі у 1783 р., а також на Правобережжі у 1793 р. перетворили українські землі на безправну колонію Російської імперії.

В подібному становищі опинились і західноукраїнські землі. Після 1793 р. Подільське воєводство, що до того часу перебувало у складі Речі Посполитої виявилось розділеним по р. Збруч між Австрійською та Російською імперіями. Внаслідок цього такі етнографічні українські землі, як Руське воєводство із частиною Подільського воєводства, що були у складі Речі Посполитої, а за ними слідом і Буковина, що входила до цього до складу Молдовського князівства та Османської держави із останньої чверті XVIII століття, перебували під впливом просвітницьких реформ Австрійської імператриці Марії Терезії. Після її смерті продовжував роботу із реформування у імперії її син Йосиф І, «революціонер на троні». Ці заходи створили передумови для законних підстав у боротьбі за національне самоствердження народів, що входили до складу імперії. Проте національний рух розвивався непросто, і його особливістю було те, що очолювався переважно священиками. Вони в житті більшості селян відігравали провідну роль. Священик «своєю інтелігентністю і положенням товаришким дуже мало різнився від селян... Разом працював з ними в полі, разом увечері йшов до корчми, разом пив і бився, разом гуляв на весіллях, разом сумував на похоронах...», через що «шануючий себе чоловік, вважав для себе за приниження стати священиком» (Монолатій 2010: 111-118).

Попри скасування панщини в Галичині під час революції «Весни народів» у 1848-1849 рр. революційні настрої народу змінилися повсякденним життям, що простежувалось у жахливому стані українських громадських справ. Народ був неосвічений, бракувало

фахівців. Якщо врахувати, що внаслідок багатокілового чужоземного панування не вистачало українських національних кадрів інтелігенції, то священник виконував функції, які не належали до його безпосередніх обов'язків. Яків Головацький у листах до Івана Вагилевича писав: «священникові треба бути душ пастирем і вчителем, і порадиником, і батьком дітям, і господарем, і орачем, і скотарем, і підпомочником, і найбільшим у селі, і найбільшим слугою». (Монолатій 2010: 111-118).

На західноукраїнських землях тягар піднесення економічного, освітнього та духовного рівня народу впав на плечі греко-католицького духовництва. Крім щоденної, звичайної, духовної праці, вони також здійснювали діяльність в різних галузях культурного й громадського життя. Але значна кількість із вище зазначених священнослужителів стали діячами просвітницького руху завдяки активній духовній та просвітницькій діяльності в культурних центрах Галичини: Львові, Перемишлі, Станіславові, Бережанах, Коломиї та ін. (Монолатій 2010: 111-162).

Ідеї «Весни народів» з Галичини все частіше проникали на територію Подільської губернії. Річка Збруч була кордоном, який дозволяв безперешкодно потрапити із однієї імперії в іншу, а також доставити різні товари і літературу, що могла бути забороненою в Російській або Австрійській імперіях. Жителі міст і містечок, що були по різні сторони кордону, часто мали тісні родинні стосунки. Завдяки цим людям, як і подорожуючим та купцям, на територію прикордонних містечок проникали відомості про події, що відбулись в сусідній країні. Вони були різного характеру, але завжди людей цікавили саме ті події, про які не згадувалось у пресі, або були заборонені для розголосу. Тому припускаємо, що революційні зміни, які відбувались в Австрійській імперії, в Росію проникали поступово та обговорювались серед різних верств населення та можливості проведення подібних реформ.

У 1861 році у Російській імперії відбулося скасування кріпосного права. Це призвело до проведення значних реформ в управлінні, судах та освіті. Це змусило поставити питання про відповідну розробку місцевої історії з тим, щоб включити її в загальну історію Росії. В 1865 р. в Кам'янці-Подільському створюється єпархіальний історико-статистичний комітет для дослідження «церковно-религійної єпархії в її прошлом і настоящем». Його члени склали і розіслали на місця програму для описів приходів, церков і монастирів Подільської єпархії. Відповідно

до неї священники створювали нариси, які після редагування в комітеті публікувалися в газеті «Подольские епархиальные ведомости». Лише в 1865-1875 рр. у даній газеті було вміщено 61 історико-географічний нарис про села і містечка Подільської єпархії. В комітет надійшло 7 тис. древніх рукописних актів. В алфавітних покажчиках, складених на їх основі, значилося 21686 географічних назв поселень та урочищ Поділля.

В 1870 р. комітет почав самостійну розробку і опис церковно-історичних матеріалів.

В уряді та синоді звернули увагу на те, що незначна кількість населення губернії відвідує храми, частішають (відбуваються) розколи і т.п. Тому церкви почали забезпечувати церковною літературою, створювались бібліотеки для поширення освіти серед духовенства. Із записів Владика Маркелла за 1882 р. дізнаємось: «В церквах при огляді виявлено, за малим виключенням, що присутній порядок та старанність духовенства при благоустрої храмів, а священні сосуди та інші церковні атрибути зберігаються в належній чистоті та охайності. Всі церкви мають начиння, ризницю і книги, інші документи також виявились в належному стані, не вистачало лише в окремих церквах літопису та опису церковного майна за новим зразком» (Хоптяр, Юрій та Хоптяр, Андрій 2014: 160).

З 1867 по 1916 р. було видано 12 випусків «Праць Подільського Історико-Статистичного комітету». В 1890 р. при комітеті було відкрито давнє сховище, яке складалося з бібліотеки, архіву і сховища для пам'яток старовини.

Спочатку членами Подільського Історико-статистичного комітету були викладачі Подільської семінарії, а згодом він перетворився в справжній науковий заклад, в якому працювали лікарі, вчителі, художники, фахівці інших творчих професій (Вінюкова 1992: 19-20).

Юхим Сіцінський, готуючи працю «Церкви і приходи Подільської губернії», у 1890 р. звернувся до місцевих священників з проханням надіслати відомості про церковні парафії. Вони мали містити дані про перші письмові згадки населених пунктів, історичні відомості, які б спиралися на документи або усні перекази старожилів, визначні пам'ятки культурної спадщини. Чільне місце серед зібраної інформації займала база даних про православні храми: історія їх забудови, внутрішній інтер'єр, старовинні ікони, архітектурні особливості, кількість прихожан, тощо (Сецинский 2008: 125).

В основному, матеріал, вміщений у літописах, хронологічно відноситься до XIX століття, проте тут є чимало відомостей, які стосуються давніших часів. Надіслані матеріали вибірково було використано у вищезгаданій монографії, але чимало цікавих відомостей залишилися не затребуваними автором. Оригінали церковних літописів зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського Державного музею-заповідника.

Як зауважує історик Іван Рибак, церковні літописи різноманітні за своїм змістом та якістю матеріалів. І це не випадково, адже вони писалися людьми, які мали неоднакову фахову та освітню підготовку. Незважаючи на це, церковні літописи, що велись священиками у другій половині XIX століття у Подільській губернії заслуговують уваги дослідників історії краю і чекають свого вивчення та опублікування (Рибак 2005: 130-131).

З метою довести до читача хоча б один із них, ми вирішили зупинитись на публікації літопису Свято-Троїцької церкви містечка Жванця Кам'янецького повіту Подільської губернії, що заведений при ній місцевим священиком Архипом Павловським 1 січня 1869 року.

І ось перед нами цікавий літопис священиків Свято-Троїцької церкви містечка Жванця. У літописі маємо відомості про історію будівництва церкви, життя громади, священиків, відображення побуту селян. Записана у літопис інформація, дає уявлення про життя у містечку Жванці у другій половині XIX ст.

Священик Архип Павловський у літописі, на основі церковних візитацій XVIII ст., що зберігались при Свято-Троїцькій церкві, і ґрунтуючись на працях польських дослідників того часу та переказів, характеризує історію Жванця XV-XVIII ст. На основі візитацій, він більше уваги приділяє історії двох Жванецьких церков, що існували у XVIII ст., тим самим доводить опис їх історії до часу побудови нової Свято-Троїцької церкви. В подальшому автор характеризує Новозбудовану церкву та церковні братства, що існували у Жванці. Зауважимо що, опис, поданий Архипом Павловським був опублікований у Подільських єпархіальних відомостях, та протягом наступного століття та в наш час дослідники мають змогу користуватись цією частиною церковного літопису. Проте, в тексті відсутні рукописні аркуші із 27 по 39. Припускаємо, що текст, який існував на них був опублікований у працях Історико-статистичного комітету у 1876 році, проте ці аркуші так і не повернуті були в церковний літопис Свято-Троїцької церкви містечка Жванця.

З 1874 року після Архипа Павловського церковний літопис продовжив вести приходський священик із села Кульчіївців Василій Яворський. Він після закінчення Подільської духовної семінарії був рукоположений Преосвященним Леонтієм у сан священика у 1863 році, та до 1872 року провадив богослужіння в с. Кульчіївцях Кам'янецького повіту Подільської губернії.

Священик Василій Яворський, продовжуючи справу попередника, звертав увагу на повсякденне життя прихожан, і протягом свого перебування на посаді священика Свято-Троїцької церкви у Жванці намагався достукатись до мешканців містечка з метою підвищення їх моральності. Із рукопису дізнаємося, що священик постійно звертає увагу на малу кількість прихожан у неділю в Свято-Троїцькій церкві, настоятелем якої він є. Для цього він робить багато спроб вплинути на перенесення базарного дня із неділі на вівторок. Він у приклад ставить своїй пастві єврейську общину Жванця, котра у суботу ревно дотримується віри та проводить більше часу в синагозі та молитовних домах. До того ж священик відзначає у мешканців Жванця схильність до пияцтва. Хоча у XIX столітті проблема із пияцтвом була тотожна для всіх українських земель, що були під владою як Австро-Угорщини так і в інших містах та містечках Російської імперії. Тому, з метою підвищення культурного рівня мешканців Жванця, священик Василій Яворський прагне відкрити церковно-приходську школу. У її відкритті він вбачає можливість підвищення культурного рівня населення. Припускаємо, що священик Василій Яворський міг отримувати різного роду періодику, яка виходила на українських землях в складі Австро-Угорщини. У найближчих містах до Жванця, таких як Чернівці та Коломия, в цей час відбувається бурхливий розвиток промисловості. Їх перехід до західноєвропейської сфери культурного впливу стимулював зростання населення у цих містах і як наслідок, відбувається поступове піднесення самосвідомості місцевих українців. У 1875 році у Чернівцях при новоствореному університеті ім. Франца Йосифа відкрито кафедру славистики та української мови.

Це підштовхувало священика звертати увагу на процеси, які у Жванці, на його думку, розвивалися у не зовсім вірному напрямку.

На початку 1890-х років священику Василю Яворському вдається не лише перенести базар з неділі на вівторок, але й відкрити школу для дітей, що у подальшому дасть важливий стимул для розвитку

культурного життя у Жванці. Проте реформаторські нововведення не подобались як мешканцям містечка, так і чиновникам, що провадили будівництво школи.

Залишається нез'ясованим, за яких обставин і з якою метою священника Василя Яворського, після довгих років кропіткої служби приходським священником та відстоювання інтересів своїх парафіян, власної думки щодо покращення стану релігійності та освіченості мешканців Жванця, у 1893 році переводять в село Демківку, Брацлавського повіту Подільської губернії. Проте, це історія вже для зовсім іншого дослідження у наступних книгах.

Після Василя Яворського з 1893 року священником Свято-Троїцької церкви був кандидат богослов'я Кирил Стиранкевич, який до 1897 року провадив богослужіння. На початку осені 1897 року Кирил Стиранкевич був переведений до Кам'янця-Подільського Преосвященним Іринеем, а на його місце направлений протоієрей Іоанно-Предтеченської церкви м.Кам'янця-Подільського Іоанн Городецький, який і продовжував церковний літопис до 1898 року.

Наступні, після Василя Яворського, священники у літописі згадують про народну культуру мешканців Жванця. До прикладу, згадуються різдвяні колядки та щедрівки. Впадає у вічі, що більшість мешканців продовжувала бути неосвіченою. До школи ходила, до того ж не часто, невелика кількість дітей.

Цікавий літопис ще й тим, що в ньому священники Свято-Троїцької церкви роблять спостереження за погодою, врожаєм і неврожаєм, повеннями на річці Дністер. Записували у церковний літопис приїзди (відвідування) високопоставлених осіб (владик та священників із сусідніх приходів і т.д.), які пожвавлювали одноманітне життя приходу у Жванці.

Також у літописі священники описують події, що були важливі у Російській імперії (вбивство харківського губернатора, соціальні бунти, пожежі, хвороби і т.д.), але окремої уваги заслугоували записи, що стосуються імператорській родини.

Як бачимо, літопис Свято-Троїцької церкви дає досить повне уявлення про буденне життя Жванця як звичайного провінційного містечка на окраїні Російської імперії. Його прикордонний статус наклав свій відбиток на життя його мешканців.

Зауважимо, що поштовою до публікації джерела є намір автора видати книгу про населений пункт Жванець. Історія його і надалі

досконало не вивчена. Автор вважає, що Жванець XV-XVI століть виник на місці літописного міста Плав, що згадується у літописах під 1213 роком. На плані 1769 року, віднайдену автором у Національній бібліотеці Франції у Парижі, зображуються на правому березі річки Жванчик при її впадінні в р. Дністер контури городища із оборонними валами (Bibliothèque nationale de France. Bibliothèque de L' Arsenal. Guerre Entre la Russie et la Turquie 1769. Fol. N. 220. / Plan de la forteresse de Choczim en Moldavie / Avec Les environs de 300 toises a la ronde, levé après la prise de cette place en 1769, N VI).

Укріплення могли бути зведені вже у VIII-X століттях та знищені остаточно у 1240-х роках. Тому, завдяки короткому повідомленню із давньоруського літопису, вдалось здійснити реконструкцію походу Данила Галицького у 1213 (1219) році до літописного Плаву (Галицько-волинський літопис 6721 [1213] Переклад Леоніда Махновця. Точка доступу станом на 5.09.2015 р: <http://litopys.org.ua/links/galvol.htm>), про що мова буде у розлогій книзі про Жванець.

Отже вирішено провести поетапно роботу із впровадження джерел у науковий обіг із використанням у навчально-виховному процесі. Припускаємо, що літопис Свято-Троїцької церкви містечка Жванця буде цікавий як для пересічного читача, так і всіх, хто цікавиться історією України.

Текст літопису друкуватиметься мовою оригіналу (російська мова) другої половини XIX століття.

Протоколом № 13 від 15 жовтня 2015 року книга «Літопис Свято-Троїцької церкви містечка Жванця (1869-1898) Кам'янецького повіту Подільської губернії», що упорядкована мол.наук. співробітником НІАЗ «Кам'янець» Р.В. Нагнибідю та мол.наук.співробітником НІАЗ «Кам'янець» І.В. Ладоренко рекомендована до друку Центром Пам'яткознавства та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Дмитро БУДЗАН
(Хотин)

СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ РАЙІ

До кінця XVII ст. Хотинщина перебувала під владою Польщі, а потім повернута Молдавії. В цей час господарський лад залишався феодально-кріпосним, продуктивність була надзвичайно низькою.

Господарство мало переважно сільське спрямування: землеробство, скотарство – основні сфери селянської діяльності. Місцевий люд вирощував жито, ячмінь, овес, просо, а з XVII ст. – кукурудзу, що займало 2/5 посівних площ. З худоби утримували переважно велику рогату худобу, а також овець і свиней. Волів використовували, як тягловий засіб.

Займалися селяни і городництвом та садівництвом, хоч ці галузі не давали прибутків. Вирощене зерно перероблялось на місці. На річці працювали водяні млини, а на пагорбах – вітряки.

1646 році своїм «Уложенням» господар Молдавії воєвода Василь Лупу законодавчо оформив кріпосне право. Але воно було не таке як в російській державі чи Польщі. Селян прикріплювали до землі, а не до феодала. «Кріпак» (а це були тільки голови сімей) відбував повинності на панщині – виконував різну роботу в маєтку феодала. Але особисто був вільний, сам розпоряджався долею. Його не можна було ні продати, ні подарувати. Жінка та діти не вважалися кріпаками. Панщина становила 12, а потім 24 дні на рік.

Крім панщини селяни сплачували державні податки, кількість яких непинно зростала. Казна потребувала грошей для сплати «харагу» туркам і оплати боярам за службу.

Хотинщина спустошувалась і в неврожайні роки, коли наставав голод, від хвороб та епіdemій. Померлих ховали абиде, а не на цвинтарі. Втім, посухи й голод часто випадали на долю хотинчан. Через це населення емігрувало, частина його втікала за Дністер, інші прибували сюди і засновували нові поселення. Однак міграційний рух через Дністер та із-за Дністра, не впливав на національний склад населення, яке було українським.

З кінця XVII ст. і початку XVIII ст. збереглися важливі дані про національний склад населення Хотинщини. Молдавський державний діяч, письменник і літописець Мирон Костін (1633-1691), який добре знав цей край, бо в 60-х роках XVII ст. обіймав посаду хотинського пирка-

лаба, зазначав, що волості Чернівецька, Хотинська, Сороцька, Орхейська, а також половина Яссської і Сучавської цілком заселені русинами, тобто українцями. Дмитро Кантемір теж зауважив у 1716 році, що ті, «хто живе у прикордонних з Поділлям районах, до цього часу розмовляє по-русинськи і по-польськи».

Становище Хотинщини та селян змінилося після Прутського походу російського царя Петра I, коли частина молдавських бояр перейшла на його бік, турецький султан вирішив забрати від Молдавії Хотинський цинут, підпорядкувати його правлінню зі Стамбула [1, с.22-24]

Рішення Осаяної Порти надзвичайно стурбувало боярську верхівку Молдовського князівства, бо вилучення Хотинської волості з-під влади господаря означало конверсію боярських і церковних помість у власність турецької держави.

Господар Молдови Маврокордот запропонував Осаяній Порті 50 тис. левів (талерів), аби тільки не ліквідувалася волость. Однак Стамбул відкинув цю пропозицію.

З 1715 року турецька адміністрація цілковито перебрала владу в краї і здійснила перепис сіл та населення Хотинської округи, яка по-турецьки тепер звалася «нахіє». Через те, що турки позначали місцеве не мусульманське населення «райя», або «райяти», то Хотинську нахіє найчастіше називали просто райєю.

У 1715 році на її території було 93 села (середина XVII ст.). Як повідомляє Є. Челебі до волості належало 70 сіл, проте в дефтері (реєстрі) збереглися відомості лише про 54 населених пункти. У 49 з них не виявилось жодного жителя, і тільки в 10-ти селах загалом нараховувалося 385 родин. Турецькі урядовці пояснювали це тим, що селяни «розбіглися через вторгнення московитів», або через війська київського воєводи і шведського короля, які зимували раніше в цьому краї, або після повторного завоювання (турками)...

У села для нагляду були призначені офіцери і заслужені солдати, які мали право отримувати частину податків на свою користь. Ось, наприклад, як виглядав у дефтері запис про с. Колінківці «11. Село Колениче. 30 чоловік. Довірене Хасану-баші з 25-го джемаату (ескадрону) яничарських військ. 23 райї юл-еввеле [1] 28 (17 березня 1716 року)».

Щоб відновити спустошені села турки оголосили про звільнення на рік від сплати податків і повинностей для тих хто повернеться. І запровадила надалі твердо фіксовані податки.

До дефтеру у 1715 р. було додане пояснення такого змісту: «вийшов найвищий указ, згідно з яким з райятів, які є і проживають у згаданій «козі» (податковій окрузі – авт.), з кожного кому більше 12 років, слід на основі закону, починаючи з першого муххарема (липня) нинішнього 1128 року (1716) збирати по одному золотому... із зернових та інших продуктів землеробства збирати одну десяту. Від кожного вулика замість десяти брати по чотири акче (дрібна монета з низькопробного срібла – авт.). Від кожної голови овець, кіз і ягнят – по одній парі (дрібна срібна монета – авт.), а від кожної свині – по чотири пари. Від кожних десяти копиць сіна збирати по одній, як це було й раніше.

Але якщо райяти, які порозбігалися через вторгнення москалів або через зlodіяння і насильства військ шведів і київського воєводи, які зимували раніше в цих місцях, повернуться в свої села, почнуть там жити, збудують собі заново хати, почнуть орати землю і зберуть річний врожай, то з них не слід вимагати подушного податку, десятини й інших райятних податків, оскільки згідно з установленим порядком вони на рік звільнені від податків, щоб дати їм зміцніти... (15 реджиба 1128 – 5 червня 1716 року).

В порівнянні з оподаткуванням, яке існувало на Хотинщині до перетворення її в нахіє податки запроваджені турками були помітно нижчими. А вже на початку XVIII ст. селян змушували виконувати 110 різних повинностей: 49 грошових, 38 відробіткових і 23 натуральних. Ще важливішим наслідком цих заходів стало фактичне скасування кріпацтва і кріпацьких повинностей. Окрім оплати податків селяни надалі виконували тільки державні повинності, які існували і раніше (будівництво і ремонт фортеці, доріг, мостів, транспортування вантажів) [2, с.113].

Така політика турецької військової адміністрації досить позитивно вплинула на демографічну ситуацію. Населення масово почало повертатись в рідні села. З'явилися нові села. До кінця XVIII ст. у Хотинській райі нараховувалося вже 152 села, а також було три міста.

В період турецького панування в селах садили багато садів. Досі за окремими видами плодових дерев зберігаються назви турецьких: груша, слива. Завезені турками овочі: капуста, болгарський перець.

Пожвавилась торгівля, сюди завозили товари з Туреччини. Відкрилось чимало крамниць в яких продавались вироби із золота, шовкові тканини, тютюн, цукор, сіль. Але селяни не мали грошей на такі товари,

користувались саморобним одягом, взуттям, продуктами з власного городництва і зрідка крамом гендлярів.

Селяни ближніх сіл до Хотина постачали на ярмарок вирощену худобу, зерно, фрукти. Там вони купували глиняний посуд, кожухи, шапки, чоботи та черевики. Для їжі використовували хліб домашньої випічки, мамалигу, овечу бринзу, сир. Зі слив та груш варили повидло.

Турецькі правителі, щоб привернути на свій бік молдовських бояр і духівництво повернули їм земельні наділи (володіння).

Тому селяни змушені були і надалі відбувати повинності не тільки на користь держави, а й землевласників за користування землею. Власних наділів селяни не мали. Турецьке панування в повіті сприяло розвитку економіки краю.

Джерела та література:

1. Гайсенюк Я.С. Рукшин і рукшинці. – Чернівці: Букрек, 2005.
2. Добржанський О., Макара Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис – Чернівці: Молодий буковинець, 2002.
3. Анцупов Н.А. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. – Кишинев: Штиинца, 1981.
4. Артемьев А. Бессарабская область. Список населенных мест по сведениям 1859 г. – СПб, 1861.
5. Балицький В. Соціально-економічний розвиток Хотинського району за роки незалежності // Хотину 1000 років. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю Хотна – Чернівці: Прут 2000.
6. Ботушанський В., Гайсенюк Я. З історії селянських поземельних товариств Хотинського повіту Бессарабії в кінці XIX ст. – на початку XX ст // Питання історії України – Чернівці: Золоті литаври, 2000 – Т.4.
7. Добржанський О. Суспільно-політичне життя Хотинщини в XIX ст. – на початку XX ст. // Хотину – 1000 років. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці: Прут, 2000.

Олександр ОСТАФІЙЧУК
(Хотин)

СИМВОЛІКА ТУРЕЦЬКОГО ЧАСУ В ХОТИНСЬКІЙ ФОРТЕЦІ

В 1711 р. Хотинщина входить до складу Османської імперії. Нова влада проводить реконструкцію зруйнованої в кін. XVII ст. Хотинської фортеці. Були замуrowані отвори в стінах і відбудована південна стіна з новою в'їзною вежею, що збільшило діаметр фортеці на 20 м. В 1713 р. до Хотина прибуває нова військова адміністрація на чолі з Абді-пашею [2, с.111].

Нового вигляду набули і кам'яні віконні арки у південно-західній і південній вежах. На них з'явилися символи у вигляді розеток, птахів, квітів, зірок. Зовні, між західною і північною вежами, з'являється зображення глечика-кумгану викладеного з цегли.

Паралельно з відбудовою Хотинського замку, турки починають будівництво Нової фортеці бастионного типу. Ці роботи були спрямовані на підвищення обороноздатності об'єкту і можливості використання далекобійної артилерії для його захисту. В 1718 р. роботи були завершені. Навколо Старої фортеці постала Нова полігональна фортеця розмірами 250-1200 м. В ній було збудовано кілька в'їзних брам, серед яких Потаємна або Пашинька, Стамбульська (Константинопольська), Тимішоарська і Подільська (Водна) [4, с.47-48]. Так само як арки Старої фортеці, в'їзні брами Нової фортеці були прикрашені численними надписами і символами.

Велику увагу дослідженням турецької символіки в Хотинській фортеці приділила Ю. В. Мисько. В її статті «Турецькі символи на стінах Хотинської фортеці» зібрані більшість зображень що дійшли до нашого часу. Автор їх розшифрувала і дала ґрунтовні пояснення.

Проте через певні причини, деякі зображення були пропущені, а пояснення окремих може бути розширеним. Це стало можливим завдяки тому, що в 2014 р. Хотинську фортецю відвідав юрист зі Стамбулу Аднан Мехель. Його багаторічним хобі є реконструкція військової історії яничарського корпусу, а саме лучна стрільба. Завдяки його допомозі та консультаціям зі Стамбульськими спеціалістами, вдалось внести певні корективи в тлумачення турецьких символів що збереглися в Хотинській фортеці.

Віконні арки південно-західної вежі Старої фортеці прикрашені зображеннями птахів і «розеток». Птахи присутні і в якості клейм на люльках, що знаходять на території Хотинської фортеці. Їх часто використовувались як військові емблеми яничарських підрозділів. Зображення птахів на зовнішніх арках нагадує емблему 50-ї орта джамаат, проте має багато відмінностей [6, с.21]. Зображення птахів іноді ототожнюють з пташкою Гютгют, яка бачила на великій відстані і могла віднайти в пустелі воду [3, с.349].

В ісламі птах також символізує душу людини на дереві життя, мусульмани вірили, що душі правовірних вселяються в благородних птахів а душі невірних в стерв'ятників [12]. Таким чином зображення птахів на арках має скоріш релігійно-символічний зміст аніж військовий.

На арках цієї ж вежі є зображення «розеток». Розетки як символи використовувались в багатьох релігіях і культурах світу. Більшість дослідників зійшлися на думці що це солярний знак, символ сонця.

В ісламі розетки використовуються як декор у вишивці, внутрішньому і зовнішньому оздобленні будинків, як прикраси фасадів культових споруд, розетками прикрашали надгробні плити. У мусульман, зображення розетки означало побажання добра і удачі. В суфійській філософії багатопелюсткова розетка (чаркифелек) символізує рух землі, облаштування світу. В переносному значенні слово чаркифелек означає «доля».

На замковому камені арки в південній стіні Старої фортеці збереглось зображення шестикутної зірки або гексаграми вміщеної в коло. Вона має назву Печатка царя Соломона і є одним із символів ісламу що перейшов у спадок від Візантії. В ісламі шестикутна зірка (мухр-і Сулейман) символізує мудрість, божественність, верховенство. Поряд із розеткою використовувалась як декор на предметах повсякденного вжитку та інтер'єру.

Замковий камінь із зображенням квітки, найвірогідніше троянди, прикрашає арку в південній вежі Старої фортеці. Троянда (гуль) в суфійській символіці ототожнювалась зі швидкоплинністю життя і тлінністю, а також з долученням до досконалого і вічного. За іншою версією троянда символізувала кров пророка і двох його синів, Хасана і Хусейна. Зображення троянд використовувались в ісламському світі для прикрашання вишивки, посуду, книг, будівель і надгробків [1, с.8-10; 12].

Зберігся малюнок Константинопольської брами, зроблений російськими військовими в кін. XVIII ст. Брама була прикрашена хронограмою, оточеною численними зображеннями і символами. Подібний вигляд мали й інші в'їзні брами Нової фортеці.

До нашого часу на зовнішній кладці Стамбульської брами збереглося зображення арабських цифр 4 і 8. За припущенням Мисько Ю.В. це могла бути частина магічного квадрату «бадух». Зверху над цифрами є залишки зображення, що нагадує змію. За припущенням Аднана Мехеля - це залишки літери «خ», тобто джамаат. Відповідно надпис фіксував перебування на території фортеці 48 орта джамаат. На рахунок значення зображення як номеру військового підрозділу, а не магічного квадрата, свідчить відсутність ще двох цифр і присутність подібного зображення в Тимішоарській в'їзній брамі. Всередині брами, з лівого боку, збереглися арабські цифри 1 і 8 з такою ж літерою «خ». Відмінність другого зображення полягає в присутності зліва ще одного зображення, можливо військового штандарту (бунчука).

Всередині Стамбульської брами збереглося зображення двох – «зульфікарів». За легендою, «зульфікар» - це меч що належав пророку Муххамеду, а потім перейшов до його двоюрідного брата Алі. Меч мав магічні властивості і вважався захисником кордонів. Зульфікар зображають в різних варіантах, найчастіше як шаблю з роздвоєним лезом. Цей символ став емблемою семи підрозділів яничар джамаат і секбан [9, с.6].

Над зульфікаром збереглося зображення глечика-кумгану, який використовувався мусульманами для омивання рук перед молитвою, він з емблемою 22 орта белюк [3, с.352]. Проте, в даному зображенні присутній довгий носик і його форма повторює зображення кумгану на стіні Старої фортеці. Присутність зображення кумгану означало очищення місця від попередніх володарів. Можливо кумган слугував також знаком, що вказував на близьку присутність води (джерело) [10, с.190-195].

Кумган зображений на стіні Старої фортеці міг бути і знаком який вказував на місце, де мусульмани проводили омовіння перед молитвою. Підтвердженням цього можуть бути залишки турецької лазні, а саме кам'яні плити і залишки водовідводів XVIII ст., виявлені в 2005 р. [8, с.8].

Окрім цифри 18 і літери «خ» на стіні Тимішоарської брами зберігся символ 38 орта белюк, він представляє собою дві перехрещені змії. На

протилежній стіні проглядається стріла, яка може бути символом 49 орта белюк. Біля неї зберігся надпис, який означає: - «те, що угодно Аллаху!» [3, с.352]. Поряд із зазначеними символами, на стінах Тимішоарської брами збереглося ще кілька зображень. Проте, через пізніші «вандальні» надписи, дати їм якийсь пояснення на даний момент немає можливості.

На Тимішоарській брамі містився надпис, що не зберігся до наших днів. До нас дійшла його копія, зроблена російськими військовими, проте з помилками [5]. Прочитується дата 1125 рік Хіджри (1713 р.). Завдяки допомозі Аднана Мехеля вдалось прочитати перші рядки надпису, він звучить так: - «Допомога від Аллаха і близька перемога, благом якої будете насолоджуватись. Обдаруй, о Муххамад, віруючих цим воздаянням». Це цитата з Корану, а саме 61 Сура 13 Аят. Автором міг бути чоловік на ім'я Ізбо. Надпис свідчить про певні військові дії, що мали місце в той час. Це підтверджує припущення щодо походу Абді Паші на Цецору в 1713 р. [3, с.351].

Кілька символів збереглися на замкових каменях Арки над потоком. Із внутрішнього боку замковий камінь має барельєф у вигляді кола. Цей символ може відповідати емблемі 64-ї орта джамаат, це орта загараджі (провідники борзих). Пізніше ця орта була перетворена на кінних списоносців. Із зовнішнього боку цей камінь має барельєф у вигляді такого ж кола, проте поруч є зображення тварини. Останнє зображення найбільше відповідає емблемі 15-ї орти джамаат [6, с.21].

В 2004 р. під час досліджень мечеті Нової фортеці, була знайдена частина надгробної плити Алі Аги. Він був офіцером однієї з орт джамаат а саме 68-ї орта турнаджи. В обов'язки цієї орти входив догляд за султанськими борзими і участь в полюваннях. Дана знахідка підтверджує перебування в Хотинській фортеці 68-ї орти джамаат [7, с.6-7; 3, с.353; 11, с.29-30].

Барельєф у вигляді бунчука зберігся на Подільській (Водній) брамі [3, с.350]. Навпроти нього збереглося зображення у вигляді кола. Визначити його значення на даний час можливості немає. Можна лише припускати, що це могла бути емблема однієї з орта.

На кількох кутах північного бастиону Нової фортеці збереглися зображення – барельєфи змії. В культурах і релігіях світу змія виступає полісемантичним символом. З одного боку – це зло (смерть), з іншого – відродження життя. В ісламі, змія асоціюється з життям, і отожднюється з термінами «ель-хайял» – мрія, «аль-хаят» – життя, «Ель Хай» – вічно живий (одне з 99 Коранічних імен Бога) [12].

Загалом всю символіку турецького часу що збереглась на стінах Хотинської фортеці можна поділити на дві групи. Перша група представляє собою символи, що мають релігійно-символічне навантаження. Вони в основному представлені в архітектурних деталях Старої фортеці. Більш чисельну другу групу становлять символи військового призначення що прикрашають в'їзні брами Нової фортеці. Вони представляють собою військові штандарти і емблеми військових підрозділів яничар, орта джамаат і орта белюк. Враховуючи кількість збережених емблем і тих які були зображені на малюнку Константинопольських воріт, можна сказати, що в турецький період, на території Хотинської фортеці несли службу близько 25-ти різних яничарських підрозділів.

Відповідно, охорона та вивчення збережених символів а також пошук нових, дасть можливість дізнатись більше інформації про турецький період в історії Хотинської фортеці.

Джерела та література:

1. Абибуллаева Э. Э., Эмруллаев Ш. А. Символика надгробных камней: сравнительный анализ материалов мусульманских кладбищ Бахчисарая и Турции XVII – XIX вв. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». Том 25 (64), № 2. 2012 г. С. 3-11.
2. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.
3. Мисько Ю. Турецька символіка на стінах Хотинської фортеці // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», присвяченої 145- річчю від дня народження Р. Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – С. 349-353.
4. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с.
5. Надпись на Измаильскими /Яскими/ воротами. – ЦГВИА, ф. 349, оп. 41, д. 6403.
6. Никколе Д. Янычары / Д. Никколе; Пер. с англ. А. В. Красулиной; Худож. К. Хок. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2004. – 71, [1] с: цв. Ил. – (Элитные войска).
7. Пивоваров С. В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2004 р. – Чернівці, 2005 р. – 25 с.

8. Пивоваров С. В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2005 р. – Чернівці, 2005 р. – 22 с.

9. Савицкий В. Корпус янычар. Образование, организация, комплектование и командный состав в XIV-XVI вв. // Цейхгауз: Российский военно-исторический журнал. – 1999. - № 9. – С. 4-7.

10. Сандуляк В. Историко-архивні плани Хотинської фортеці як іконографічне джерело у відтворенні її пам'яток // 390-річчя Хотинської війни 1621 року : матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці – Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 189-200.

11. Срібняк І. Яничарський корпус Османської армії (1362р. - кінець XVI ст.) [електронний ресурс]. Режим доступу: www.ekmain.ukma.edu.ua/.../Sribniak_Yanich...

12. www.symbolarium.ru/index.php/Поза

Василь ІВАНОЧКО
(Хотин)

СТРАТЕГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ХОТИНЩИНИ В ОБОРОНІ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Історичний період з кінця XVII і до початку XIX століття на європейській арені ознаменувався надзвичайно важливими територіальними змінами. Які в свою чергу були наслідком зростання абсолютистських імперій, таких як Росії та Австрії, та відповідно ослаблення, ще донедавна могутніх гравців Поляків та Османів. Зрозуміло, що втрачає один хижак, те намагається підхопити інший.

Що стосується нашої теми, то починаючи з кінця XVII століття загострюється боротьба між Російською та Османською імперіями за панування на Чорному морі, степах Північного Причорномор'я, а також за Пруто-Дністровське межиріччя. Далеко не останню роль в цих війнах буде відігравати Хотинщина, як кордон турків з Європою та важливий торгівельний шлях.

Особливе зростання Росії, як одного з провідних гравців на європейській арені почалося з приходом на трон Петра I. Ще на початку його царювання Московія знаходилася між трьома потужними на той час державами: Швецією, Польщею і Туреччиною. Які відділяли її не тільки від морів, а й від Європи загалом. Тому Петром I були поставлені з напями боротьби проти своїх сусідів, яким навіть чітко слідували його наступники.

Вже перший військовий конфлікт початку XVIII століття між Росією та Османами не оминув Хотинські землі. Під час Прутського походу Петра I Московська армія пройшла Хотинські землі, рухаючись до столиці Молдови де їх вже чекала турки. Славнозвісна хотинська фортеця стояла в напівзруйнованому стані, тому вони її обійшли. Проте вони залишили глибоку рану населенню регіону. Армія Петра I рухаючись правобережною Україною отримала наказ грабувати всіх на своєму шляху. Не минула біда і Буковину через яку пролягали стратегічно важливі переправи Молдавських земель.

Після прутського походу Петра I, зимівлі шведської армії Карла XII, перебування загонів Київського воєводи Потоцького Хотинщина залишилася спустошеною. Більша частина населення перейшла за Дністер на поділля утворюючи там слободи, що негативно вплинуло

на становище місцевих жителів та на демографічну ситуацію краю, загалом з 93 сіл, люди залишилися в 10 з них. Вже перший локальний імперський конфлікт між московитами і турками спустошив регіон настільки, що знадобиться не один рік щоб повернути Хотинщину на колишній рівень розвитку.

Колосальні зміни в регіоні наступили 1713 року, коли турецький султан Ахмед III видав указ вивести Хотинщину з під протекторату молдавського князя і зробити її безпосередньо частиною Османської Імперії. Особливо актуальною для турків Хотинщина стала після повернення Поляками Поділля 1699 року, а також на противагу посилення військової могутності Московії (стало актуально після Прутського походу Петра I) вирішили перетворити Хотинську фортецю на головний стратегічний пункт на північно-східних рубежах Османської імперії. Правляча верхівка Молдавського князівства ніяк не змогла змиритися з думкою про відхід багатих прикордонних з Європою Хотинських земель. Молдавський князь пообіцяв туркам щорічну платню, щоб тільки волость залишилася за ними. Тому що, в іншому разі це означало недоотримання колосальних податків, а також закритий кордон до Польщі. Саме ця ситуація показує стратегічне значення хотинських земель на початку XVIII століття для багатьох європейських і не тільки держав.

Новий російсько-турецький конфлікт не змусив себе довго чекати. Вже на початку 1739 року російська армія генерал-фельдмаршала Мініха ступила на Буковинські землі з метою завоювання Молдавських земель, однією з основних цілей і була Хотинська фортеця як плацдарм для наступу вглиб турецьких земель. Армія Мініха напрочуд швидко здолала опір турецьких дивізій, і єдиною перепорою для них могла стати Хотинська фортеця. Проте замість оборони і турки й татари втекли за Дністер, тому росіяни без бою зайняли Хотин. Переможці здобули великі трофеї, але насолоджуватися перемогою не було часу, вже через місяць у Белграді було підписано Російсько-турецький мир згідно з яким Туреччина відступила Росії частину земель на півдні України, проте залишила за собою Хотинську фортецю. Саме тоді завдяки Михайлу Ломоносову який в своєму творі «ода на взяття Хотина» розпочав пропаганду визвольної місії Росії по відношенню до християнського населення Османської імперії. Хоча навряд місцеве населення потребувало такого визволення, адже російська армія

отримала наказ грабувати і палити міста і села. Не втримавши за собою молдавських земель, московити забирали людей і гнали їх наче худобу за Дністер, спалюючи все на своєму шляху. Найбільше постраждала саме Хотинська волость.

В 1768 року спалахнула нова російсько-турецька війна. А вже на початку 1769 року справа дійшла до Хотинщини. Дві російські армії блокували Хотринську фортецю, хоча через відсутність достатньої кількості артилерії на прямий штурм так і не наважились. Після кількох місяців облоги турецька залога покинула Хотин, яку вже без бою зайняли росіяни, здобувши великі трофеї. Хотинщина для них відігравала важливу роль для Дунайської армії і слугувала як інтендантська база і місце госпіталізації поранених солдат. В проектах мирного договору Хотинську фортецю повинні були знищити, чи передати молдованам. Але після підписання Кючук-Кайнаджирського мирного договору в Хотин повернулася турецька залога.

Ослабленням турків та неможливістю росіянами утримувати Молдавські землі вирішили скористатися австрійці, які після приєднання Галичини і розширення кордону до Дністра задумались над анексією стратегічно вигідної Хотинщини (яка б прикрила фланги не лише Галичини а й Буковини, яку вони планували включити до складу імперії Габсбургів). Восени 1774 року австрійські війська зайняли три повіті Молдавського князівства, в тому числі і частину Хотинщини. На переговорах у Стамбулі Австрія наполягала на приєднанні Хотинської фортеці, проте Туреччина ні в якому разі не погоджувалася на такі умови. В результаті переговорів підписали Баламутівський трактат за яким Хотинщина залишилася в складі Османської імперії. Проте ненадовго, стратегічна привабливість регіону не залишала в спокої сусідів Османської імперії. В результаті нового російсько-австрійсько-турецького конфлікту Хотинщина опинилася чи не в центрі уваги. Регіон разом з фортецею зайняли австрійці в 1788 році після турецької капітуляції. Австрійці перетворили райо на «хотинську марку» в складі імперії Габсбургів. Після революційних подій у Франції та ослаблення Австрії, турки, погрожуючи війною, вкотре повернулися до Хотина.

Російсько-турецькі конфлікти тривали більше ніж 200 років. За цей час відбулося 12 війн між ними, тільки в період XVIII - початку XIX століття відбулося п'ять російсько-турецьких війн. Нажаль, жодна з них не оминула Хотинщину. Що не могло негативно не позначитись

на демографічній, соціально-економічній та політичній ситуації краю. Війни неврожаї та посухи відкинули далеко назад наш регіон в рівні розвитку. Хоча дивлячись правді в очі, саме ці події і показують стратегічне значення Хотинщини в контексті оборони північно-східних кордонів Османської імперії. Втративши контроль над Поділлям Турки розпочали укріплення і перебудову Хотинської фортеці на протипагу полякам. Аналізуючи дані військові конфлікти, а також мирні переговори після них, стає зрозумілим що, Хотинщина завжди була предметом суперечок різних держав. Завдяки своєму географічному розташуванню Хотин завжди залишався в епіцентрі бурхливих європейських подій і був ласим шматком для різних держав.

Джерела та література:

1. Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами. Т.І. С. с.12-13, 83-84,143,149. Сп., 1866г.
2. Тимошук Б. Хотинська фортеця. Український історичний журнал, 1969р.
3. Пивоваров С., Макар Ю., Юрійчук Ю. Садогурська монетарня. Чернівці 1998 р.
4. Хотинщина Добржанський О., Макар Ю., Масан О., Чернівці 2002 р

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

**ХОТИНЩИНА У ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.: ПОЛІТИЧНІ
ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ**
(до 300 річниці утворення Хотинської нахії)

Матеріали науково-практичної конференції
(м. Хотин, 11 вересня 2015 р.)

Підписано до друку __. __. 2015.
Формат 64x84 1/16. Гарнітура Times.
Умов. друк. арк. _____. Друк офсетний. Папір офсетний.
Зам. № ___. Наклад __ прим.

ПП Буйницький О.А.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Лесі Українки, 31, тел. (03849) 3-63-54
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.04.2006 р. серія ДК №2477